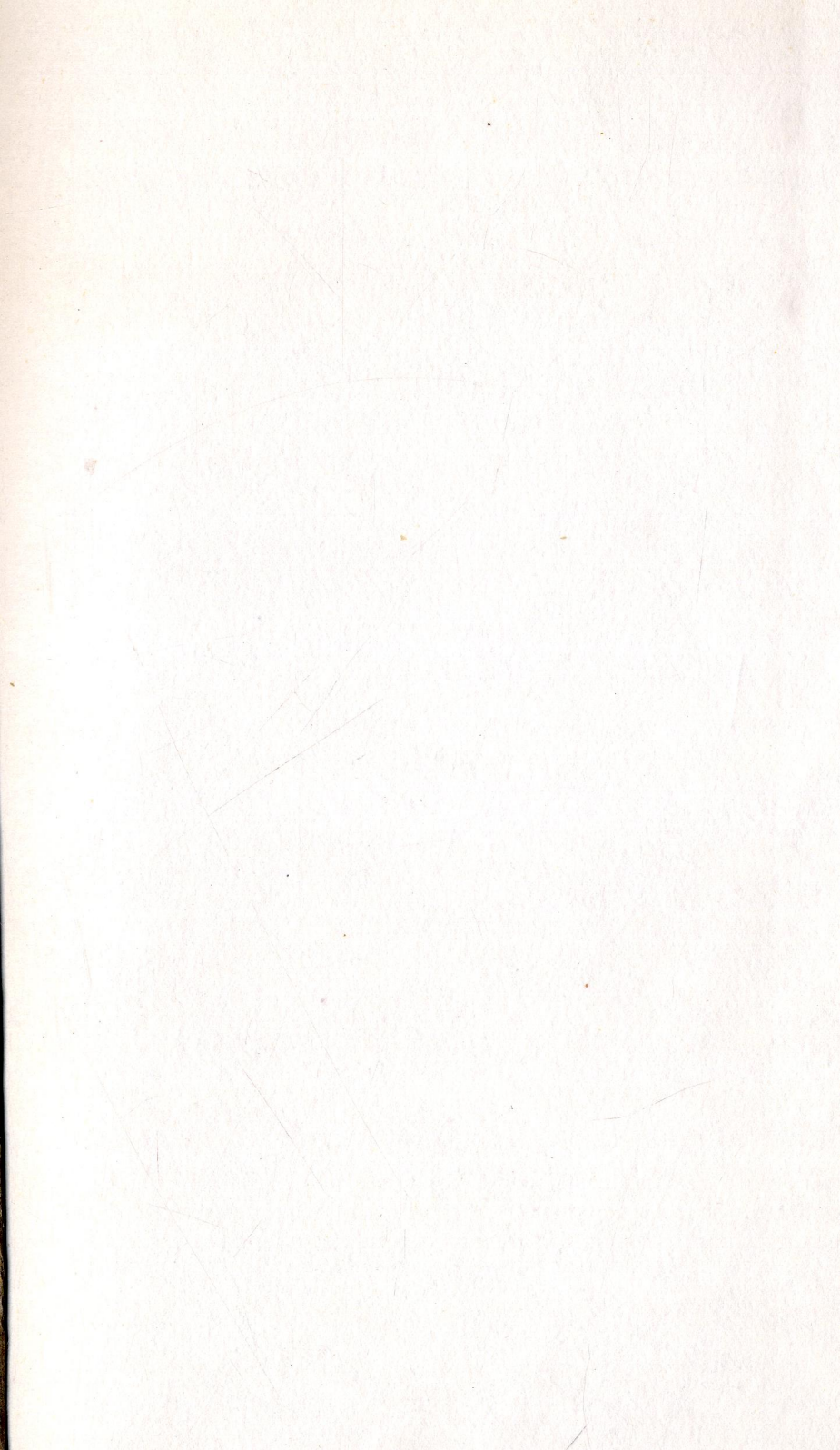

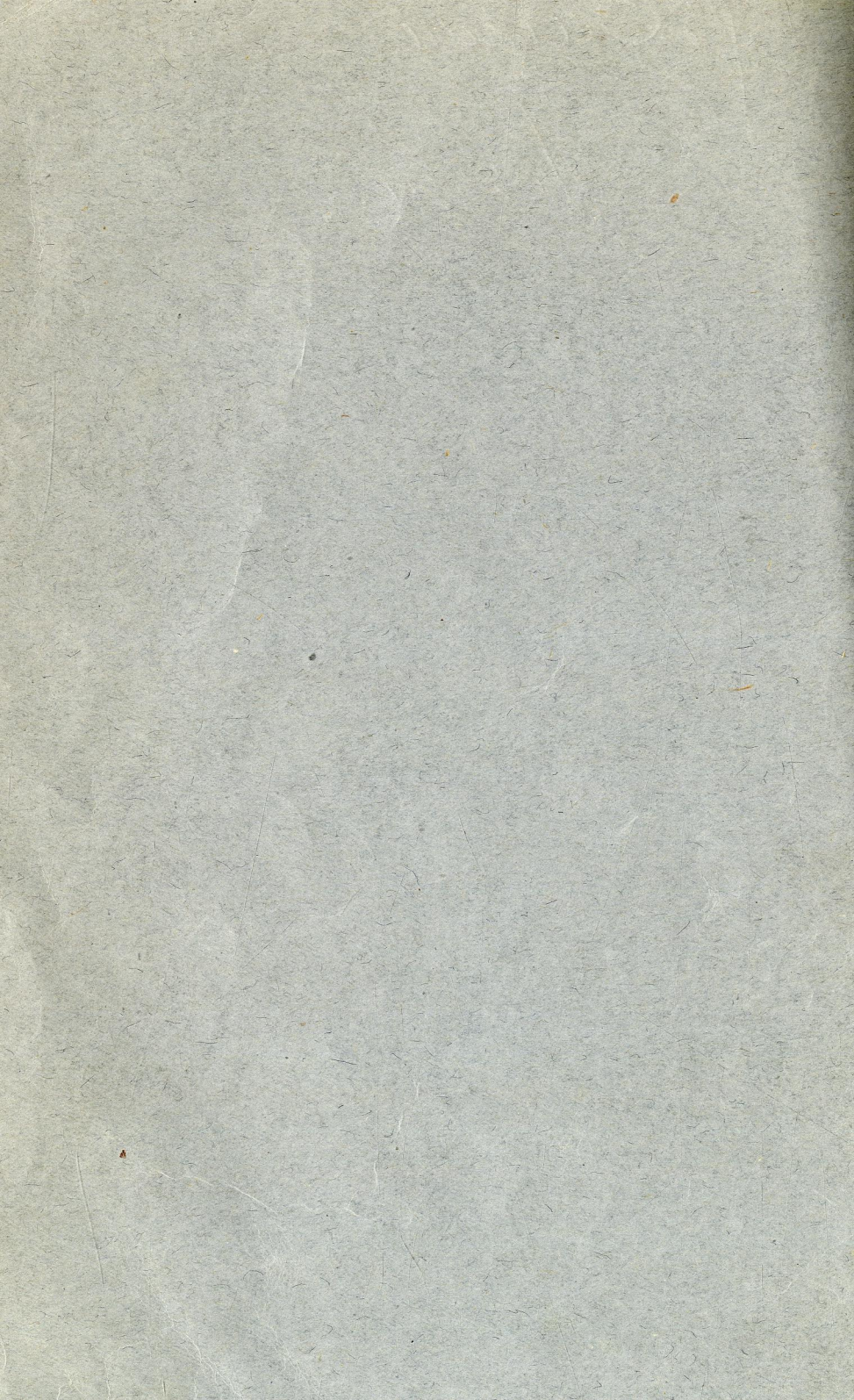
В. ЗАТКНН

Лекції

Зайкин

Лекції...

Вищі Курси Українознавства в Варшаві.

ВЯЧЕСЛАВ ЗАІКИН.

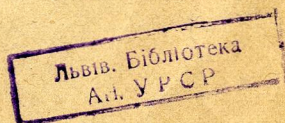
Л Е К Ц І І

ПО ІСТОРІІ СУСПІЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ.

Вступна частина:
ІСТОРИЧНІ ПІДСТАВИ УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВНОСТІ.

Розбіжність думок в суспільстві що до ідеї української державности.—Ідея української державности в XX і XIX сторіччах. — Українська державність XVIII і XVII віків: Гетьманщина й Слобожанщина. — Військо Запорозьке. — Литовсько-Українсько-Білоруська держава.—Старо-українська державність за часів Рюриковичів і перед ними.—Географічний чинник в історії України.—Підсумки й перспективи.

1924.

29a)

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ ~~4~~ 54892

2172

Від видавництва.

З ініціативи культурно освітньої секції Українського Центрального Комітету організовані були в Варшаві в 1923 р. для еміграційного громадянства взагалі та для української академічної молоді зокрема Вищі Курси Українознавства. Лекції на курсах у першому семестрі (12 квітня—15 червня 1923 р.) викладало шість лекторів, а саме: Вячеслав Заїкин (Історія суспільно державного ладу України), В. Прокопович (Спеціальний курс з історії України), В. Садовський (Економічна географія України), П. Зайцев (Історія нової української літератури), Ол. Саліковський (Історія українського національно-суспільного руху) і Фещенко-Чопівський (Економічні підстави державної незалежності).

Рада лекторів, що керувала справами курсів, приступає тепер до видання окремих циклів, які викладалися на курсах, і в першу чергу випускає вступну частину лекцій проф. Заїкина по історії суспільно державного ладу України.

Пристосовані до широкої аудиторії лекції п. В. Заїкина викладені цілком популярно, але може не зайвим буде зазначити не зовсім звичайний метод, яким іде шановний автор, „Історичних підстав української державности“ в своїм викладі. Встановлюючи непереривність державних традицій в українському суспільстві, він починає з нашої сучасности, від неї переходить до ближчих попередніх часів, потім до давнішого минулого й таким чином доводить читача крок за кроком аж до первісного періоду — до перших форм і спроб державного життя наших далеких предків.

Як що матеріяльні умови дозволять, то не в довгім часі будуть видані лекції В. Прокоповича і Ол. Саліковського.

Додаємо для тих, кого може цікавити зазначена вище тема викладів проф. Ів. Фещенка-Чопівського, що вступна його лекція про економічні умови державної незалежности надрукована в трохи скороченім вигляді в ч. 2—4 „Трибуни України“ за квітень—червень 1923 року.

Історичні підстави української державности.

I.

Повстання Української Держави у 1917 році, під час російської революції, було для великої більшості Росіян та зденационалізованих Українців (так званих „малоросів“) явищем цілком несподіваним, якого вони не зрозуміли й через те визнали безпідставним, шкідливим і безумовно тимчасовим.

Виховані в російській школі, по російських історичних підручниках, у яких почасти навмисно, почасти несвідомо ігнорувалися або перекичувалися факти української історії, широкі кола й російської й „малоросійської“ інтелігенції, не мали та й тепер не мають майже ніякої уяви про минуле України; і більшість російських та „малоросійських“ інтелігентів щиро переконана, що Україна в минулому ніколи не жила окремим державним життям, і що ідею української державности вигадано трохи чи не вчора.

З другого боку, незалежно від питання про існування Української Держави в минулому, широкі кола російської й зросійщеної інтелігенції вважають відокремлення України та інших окраїн бувшої Російської імперії (кавказьких, прибалтійських і т. д.) явищем нерозумним, шкідливим, реакційним. Серед російської (та зросійщеної) інтелігенції, як ніде у світі, широко розповсюджено ідею всесвітнього поступу; російський інтелігент до всього звик прикладати мірку такої поступовости: що „поступове“, — гарне й розумне; що не сприяє поступові, — те реакційне, нерозумне, шкідливе. Однею ж з найважливіших умов історичного поступового процесу дуже часто вважається поступовцями повільне об'єднання менших держав у все більші, поки аж не буде досягнутий ідеал єдиної всесвітньої держави. Відокремлення окраїн від великої держави російської суперечать цьому процесові, цеб-то, на думку російських поступовців, перешкоджають наближенню до всесвітнього ідеалу й через те приносять шкоду й цілій державі російській, і самим окраїнам, і всьому світові. В очах

багатьох Росіян повстання нових держав, що відокремилися від Росії, виглядає, як процес безумного руйнування великого культурного досягнення, яким вони вважають широку російську державу; а національний сепаратизм часами характеризується Росіянами, як своєрідна форма большевизму.

Але, твердо вірячи в незмінність історичного поступового процесу, широкі кола російської інтелігенція певні, що Українська Держава (так само, як і держави кавказькі, прибалтійські й т. д.), ніби-то органічно зв'язані з російською революцією, разом з іншими „уродливостями“ революції, мусять „исчезнуть, как исчезают гнойные нарывы на здоровом теле“, й на їхньому місці знову відбудується „великая, единая и неделимая Россия“.

Вплив російських інтернаціоналістично-поступових ідей, так само як і вплив російської школи, відбилися на широких колах освічених Українців. І дуже часто, в процесі національного самопізнання зросійщеного Українця, національне почуття, пробуджуючись, іноді зовсім несподівано, зі стихійною силою, вступає в жорстоку боротьбу з упередженнями проти української національно-державної ідеї, прищепленими російською школою, часописами, літературою й инш.

Впливом російської школи пояснюється той факт, що чимало Українців з походження, які кохаються і в українській мові, і в українській пісні, і в українському вбранні, і в усьому, що має ознаку української національної творчості, вперто звуть себе „малоросами“ й „русскими“, вважаючи українську національно-державну ідею чиеюсь вигадкою або інтригою. Вони твердо засвоїли зі шкільних підручників по історії, що поява „малорусской ветви русского народа“ є наслідком завоювання Поляками й Литовцями частини єдиної древньої Русі й що ця „малорусская ветвь“ після жорстокої боротьби з Польщею „возсоединилась с остальной Россией“, „возсоединилась“, розуміється, цілком: про те, що Україна більш ста років, по з'єднанні з московською державою, зберегала свою державність, „малороси“ майже або й зовсім нічого не знають, а українське гетьманство виявляють собі чимсь подібним до генерал-губернаторства.

Ці, „не помнящие родства“, малороси іноді бувають завзятими ворогами української державности, і все ж таки в їхніх душах часто є блиски українського патріотичного почуття. І хоч ці блиски пригашено російським шкільним вихованням, їх

можна, здається, у великій більшості „малоросів“ роздмухнути, й запалити їх справжнім вогнем українського патріотизму.

Це справа тяжка. Бо такі „малороси“, як і взагалі всі люде, що знають дуже мало вважають себе досить освіченими, щоб з високомірним призи́рством і повним недові́р'ям ставитися до тих відомостів, яких вони не знають і про які вони дізнаються уперше з українських джерел. Не читавши нічого по історії, крім шкільного підручника та романів Вс. Соловйова або Лажечнікова то-що, вони вважають себе компетентними критикувати Мих. Грушевського й ствержувати, що він перекручує українську історію, а як на приклади „перекручування“, вказують дуже часто (як що можуть вказати, бо у великій більшості вони книжок Мих. Грушевського й у вічі не бачили), такі місця, які викладено в нашого історика так само, як і в наукових працях російських учених.

Єсть і ще одна категорія Українців, покалічених в духовно-національному відношенні російськими впливами, які теж скептично або негативно ставляться до ідеї української державности. Це люде, які часом дуже добре знають історію Української Нації, які иноді надзвичайно захоплюються минулим України й навіть мріють про її відродження, з її історичними атрибутами, козацтвом і т. ин., але, переходячи від мрій до акції, з сумом повторюють слова поета:

не вернуться сподівані,
не вернеться воля,
не укриють України
червоні жупани.

Українська Держава,—гадають ці люде,—не може вернутися, Україна не може відродитися, бо непереможний історичний рух веде нас по иншому шляхові, до об'єднання різних націй в одно, до утворення великих держав, які мусять бути переходовим ступнем до збудування держави всесвітньої.

Відбудування України на думку цих людей та инших держав, що жили раніш своїм власним життям, повернуло б нас назад, до феодального середньовіччя, в якому, що правда, багато краси, поетичности, лицарства, але нема сучасної культури. В усякому разі, розділ великої держави на її первісні частини,—з погляду українських поступовців, неприхильних до ідеї української державности,—є гальмою поступу й перешкодою до осягнення ідеалу.

Ці погляди є не що инше, як результат впливу російських інтернаціоналістично-поступових ідей. В російського інтелігента ці ідеї якомось лагідно сполучуються зі своєрідним російським патріотизмом, проїнятим чимсь подібним до месіанізму й властивим Росіянам всіх гатунків, не виключаючи й російських комуністів. Українського ж інтелігента цей світогляд зв'язує по руках і ногах, придушє його патріотичне почуття, вносить роздвоєння в думу.

Боротьба з таким світоглядом важча, ніж боротьба з історичним анальфабетизмом „малоросів“: незнання й упередження „малороса“ можна подолати знанням, наукою; переконання ж поступовця інтернаціоналіста в існуванні історичного поступу, якого неодмінною умовою ніби-то є об'єднання держав, іноді не можна захитати ніякими науковими доказами, як що ці переконання ґрунтуються на вірі досягнення ідеалу шляхом утворення інтернаціональної держави; для тих, які вірять, що „с интернационалом восстанет род людской“, наука не існує. Але тим, хто створив свій інтернаціоналістично-поступовий світогляд на підставі наукового досліду, можна й слід вказувати на помилки та невірні висновки й узагальнення в їхньому досліді й світогляді.

Українська історична наука повинна, оскільки це в її силах розвіяти неприхильність і впередження до української державности, засновані на невірному освітленні фактів з української історії всесвітньо-історичного процесу. Перегляд питання про історичні підвалини української державности мусить бути одною з найважливіших проблем української історичної науки

II.

Українська Держава повстала під час революції 1917—1918 р.р., яка охопила три великі імперії Європи—російську, німецьку й австро-угорську й полекшила утворення державности поневоленням цими імперіями націям—польській, чеській, фінській, литовській, грузинській та инш. В будівництві всіх цих держав, не виключаючи й Української, революція мала велике значіння. Без революції поневоленням націям було б дуже важко визволитися з-під кормиги могутніх імперій. І все ж таки було б цілком невірно стверджувати, що революція 1917—1918 р.р. створила держави—Українську, польську, чеську, грузинську й инші. Повстання цих держав могло від-

бутися тільки через те, що вже певний час і перед революцією існували активні групи серед націй української, польської, чеської, литовської, вірменської й инш., які свідомо простували до утворення своєї національної державности. Ці активні групи поневолених націй були одним із найголовніших чинників революційного руху в Росії та Австро-Угорщині; вони провадили революційну працю, маючи на меті зруйнування Російської та Австро-Угорської імперій і утворення на їхньому місці національних держав-або зовсім незалежних, або об'єднаних у вільній спілці. Таким чином, не революція утворила національні держави—українську, грузинську, польську, чеську й инші, а, навпаки, активні національні групи українська, грузинська, чеська й инші привели до революції, з метою утворення відповідних національних держав.

Без існування таких активних національних груп з виразною державницькою ідеологією—і то на протязі досить довгого часу, без попередньої організаційної праці цих груп, українська, грузинська, вірменська, польська, чеська й ин. нації не змогли б використати революції для проголошення національної державности, як цього, справді, й не зробили ті народи (чи, може, вірніше буде сказати, ті етнічні групи), серед яких не з'явилися, не організувалися активно національні групи,—як, нпр., кашеби, або чуваші, марійці й т. ин.

Організація Української Держави в 1917 р. свідчить про те, що серед Української Нації не з учорашнього дня малася певна група дюдей, які керувалися в своїй праці ідеєю української національної державности, і які саме й зробилися провідниками при відбудуванні Української Держави.

Ті політичні організації, що керували українською національною справою на передодні та на початку революції 1917 року, організувалися ще на прикінці минулого сторіччя та на самому початку нинішнього: це були різні чисто українські політичні партії та спілка українських громад, зорганізована ще в 1890-их роках і пізніше перетворена в „Товариство українських поступовців“. Де-які з цих організацій домагалися повної незалежності Української Держави, инші бажали утворення Української Держави, об'єднаної спілкою з иншими національними державами, що мали б повстати на руїнах Російської імперії; цю спілку, звичайно, називано федерацією, хоч по суті, та спілка, про яку мріяла більшість українських діячів,

більш наближається до конфедерації, цеб-то об'єднання, значно слабшого, ніж федерація: справді, українські нібі-федералісти бажали, щоб Україна в будучій Східньо-Європейській спілці мала власне військо, власну монету, й т. ин., а навіть могла б вести сама зовнішні дипломатичні зносини й т. под.; такими широкими правами майже ніколи не користуються держави, що увіходять у склад федерацій, це вже риси спілки конфедеративної, якої члени мають сливе повну незалежність. У всякому разі, метою більшості національних діячів українських на прикінці минулого та у теперішньому сторіччі було утворення Української Держави. Але з огляду на тогочасні умови політичного життя збудування Української Держави безпосередньо, відразу здавалося багатьом українським національно-політичним діячам дуже важким і через те виставлялося поки що, як мінімальне домагання, автономію України, яка мусіла зробитися переходовим ступнем до утворення української державності.

В українській політичній літературі 1890—1910-их років про українську державність, з першого погляду, згадується досить рідко, але це пояснюється в значній мірі цензурними умовами: в ті часи, як свідчить проф. Д. Дорошенко, „можна було згадувати без того, щоб це стягнуло обвинувачення в руйнуванні існуючого ладу,—лише про автономію України“; але досить придивитися трохи уважніш, щоб побачити, що слово „автономія“ заміняє собою слово „державність“ (так само, як, нпр., у де-яких книжках по історії України й, взагалі, по українознавству, виданих в останній чверті минулого віку, замість слова „Україна“, через цензурні умови поставлено „Южная Русь“).

Але, не зважаючи на всі несприятливі умови національно-політичної праці, українські діячі й на прикінці минулого сторіччя, й на початку теперішнього, у великій більшості своїй свідомо простували до утворення української державності (хоч, правда, багато з них „вільну спілку“ з іншими східньо-європейськими націями преферувало повній не залежності).

Українські національно-політичні організації 1890—1910-их років були безпосереднім продовженням тих українських організацій, що існували перед тим. Найзначнішу роль в українському національно-політичному житті в передреволюційне десятиріччя відігравало згадане вище „Товариство українських поступовців“, що перетворилося з організованої в 90-их роках спілки „громад“, які існували й перед тим—у 70-х і

80-х роках. Найвизначнішим українським політичним діячем 1870—90 р.р., був Мих. Драгоманів, який мав де-який час дуже великий вплив як на працю „громад“ на Великій Україні (по неволеній Росією), так і на політичне життя Західньої України (що була під Австрією). Основним пунктом його політичного програму було утворення Східньо-Європейської вільної (напівфедеративної) спілки вільних держав. В можливість утворення незалежної Української Держави Драгоманів не вірив і навіть цього не бажав, але поширенню ідеї української державности, сполученої з ідеєю східньо-європейської спілки, Драгоманів присвятив усе своє життя. І під його впливом, ідея ця ширилася, не зважаючи на те, що саме вісімдесяті роки минулого сторіччя були добою найбільшої реакції в Російській імперії, викликаной вбивством імператора Олександра II й, взагалі, терористичними актами революціонерів у 70-их роках.

Але було б великою помилкою вважати діяльність Драгоманова й „громад“ єдиним проявом політичної діяльності Українців, направленої до утворення української державности в будучині. Драгоманів і „громади“ вживали більш-менш мирних засобів і сподівалися, що знищення російського царату та утворення вільної спілки російського, українського та інших народів Східньої Європи відбудеться еволюційним шляхом. Але, поруч з цими мирними еволюціоністами, виступили на арену політичної діяльності люде, які не хотіли чекати, поки еволюційним шляхом згине російський царат і прийде можливість творити українське національно-державне життя. Ці люде хотіли відразу, своїми власними силами повалити царат і для того ступили на шлях терору. Серед терористів семидесятих років були Українці, нпр., Желябов, які вважали що необхідно негайно, шляхом терору знищити царат, розвалити Російську імперію й тим визволити Українську Націю з-під кормиги російської держави.

Діячі українських „громад“ 1870—90 р.р. були безпосередніми наступниками й учнями українських славянофілів, од яких вони засвоїли основні риси національно-політичного світогляду; де-які ж з українських діячів 70—90 р.р., нпр., Мих. Старицький, перейняли в славянофілів українських навіть саме їхнє славянофільство.

Українське славянофільство народжується ще в першій чверті девятнадцятого віку, коли засновується на Україні „Спілка об'єднаних славян“, але розквіту свого досягає воно

в сорокових роках ХІХ сторіччя, коли організується Кирило-Методіївське братство, при участі Мик. Костомарова й Шевченка. Погром цього „братства“ російським урядом був разом з тим тяжким ударом українському славянофільству. Про те в 60-их роках бувші кирило-методіївські „братчики“ та їхні друзі, а також і нові люде, що були їхніми учнями й наслідувачами знову приступили до національно-громадської діяльності, гуртуючись, між иншим, біля славетного в історії українського відродження часопису „Основа“.

Українських славянофілів звичайно вважають федералістами: гадають, що вони бажали утворення федерації всіх славянських держав. Але цей погляд на українське славянофільство ледве чи правдивий. Справді, в творах українських славянофілів ніби-то висловлюється стремління до федеративного ладу. Але під „федерацією“ вони розуміли не зовсім те, що розуміє сучасна наука, а слідом за нею й ми. Як це властиво було всім славянофілам, і наші українські славянофіли шукали угрунтовання й подекуди зразка для майбутнього впорядкування Славянщини—в минулому; і зразок такий вони віднайшли в „федеративному принципі давньої Русі“, всебічно освітленому в праці Костомарова під цією назвою. В чому ж вбачає Костомарів „федеративний“ принцип у давній Русі, або, краще сказати, у давній Східній Славянщині? В племінній спорідненості населення всіх східньо-славянських земель, у близькості мови та спільності віри й багатьох культурних явищ, звичаїв і т. ин., у приналежності князів повсіх східньо-славянських землях до однієї династії, й т. под. Але ж подібну „спільність“ ніяк не можна називати не тільки федерацією, але навіть і конфедерацією; це „спільність“ виключно культурного та расового характеру, а ніяк не правового, не державного. З погляду державно-правної науки, краї, що мають тільки таку „спільність“, уявляють з себе цілком незалежні й нічим не об'єднані держави. Треба думати, що й проєктовану в будучині „федерацію“ українські славянофіли уявляли собі у вигляді переважно ідейної спілки, заснованої на племінному та культурному спорідненні славянських націй. У кожному разі в українському славянофільстві ідея української державности знайшла дуже яскравий вираз.

Найвидатнішим речником національно-державницької ідеї українського славянофільства був Шевченко, якого найширші

кола тогочасного громадянства на Україні зустрічали завжди з ентузіазмом—і не тільки як великого поетичним хистом співця, а передусім як виразника бажань нації, як речника ідеї української державности.

Майже одночасно з цим яскравим виявленням волі нації до утворення державности у вигляді українського славянофільства на Великій Україні, досить виразно, під час австрійської революції 1848 р., виявила свою волю до будування національної державности й Україна Західня: Галичина й Буковина зорганізували були українські національні уряди й деякий час управлялися ними; цей національний український рух на Західній Україні в 1848 р. в масі був направлений до перебудування Австрії на федеративних основах і утворення української державности в межах австрійської федерації; але тоді ж таки розпочався й рух за утворенням незалежної Західньо-Української Держави.

В кінці XVIII й на початку XIX сторіччя робиться декільки реальних спроб утворення національної державности на Великій Україні. Останню з таких спроб приписувано „малоросійському“ генерал-губернаторові Репнінові, який у 1831 р., за дозволом російського імператорського уряду, що був у той час у досить небезпечному стані, почав відновляти на Україні козачину, набираючи козацькі полки й т. ин., і ніби-то збирався зробитися Гетьманом України. Але з заходів Репніна нічого не вийшло: як тільки минув критичний для російського уряду мент, відновлену на Україні козачину було знищено, Репніна з „малоросійського“ генерал-губернаторства усунуто й у відношенні до України запроваджено суто-русифікаційну політику.

Під час походу Наполеона російський уряд гетовий був приступити до заведення козацького ладу на Україні, що могло б привести до повернення Україні автономії, а може й обмеженої державности; але, кінець кінцем, ті плани не були переведені в життя. З другого боку є відомости, що під час війни Росії з Наполеоном на Україні укладалися й інші плани відбудування української державности, а саме частина бувшої української старшини, навіть на Слобідській Україні, цеб-то в тій частині України, яка вже через саме своє географічне положення мусіла найбільш підпасти русифікації, спочувала Наполеонові й сподівалася, очевидно, від нього, що

у випадку розгрому їм Росії, він допоможе відбудуванню Української Держави.

За часів панування Імператора Павла Україна, завдяки старанням певної, близької до цього Імператора, групи українських патріотів,—у тім числі, можна думати, й Вас. Капниста,—одержала була частину втрачених автономних прав і, здається, вернулася б до державного життя, як би російське офіцерство не зробило б перевороту, забивши Імператора Павла.

Перед тим, на прикінці панування Катерини II українські активно-патріотичні кола, в яких відігравав визначну роль згаданий тепер Вас. Капнист, робили заходи до визволення з-під кормиги Катерини та до утворення незалежної Української Держави за допомогою пруського уряду, для порозуміння з яким їздив до Берліну Вас. Капнист.

У 1774 р. ми бачимо активний рух за відбудуванням утраченої державности навіть у найбільш зросійщеному кутку України—Острогожчині, обмеженій з трьох боків територією, заселеною Росіянами: в 1774 р. у східній частині Росії широкою хвилею розлилася „пугачовщина“, яка, здавалося, здатна була затопити всю російську державу; Острогожчина найближче з усіх українських земель була до районів, захоплених „пугачовщиною“, й через те на Острогожчині спробували скористуватися скрутним становищем російського уряду під час пугачівського руху для повернення страченої волі, страчених прав, страченої державности. Але це повстання швидко було вгамоване російським урядом по ліквідації „пугачовщини“.

Помітний рух за утворенням чи, вірніше сказати, за відбудуванням української державности, поширився по всій Великій Україні (й по бувшій Гетьманській і по бувшій Слобідській) у 1767 р., під час виборів депутатів до Комісії, скликаної російським урядом для складання збірника російських законів. Найвиразнішим ідеологом цього руху був Гр. Полетика. Будучи вибраний депутатом до Комісії, Гр. Полетика, разом з іншими депутатами, обраними на Україні, енергійно обстоював за відновленням Гетьманства, козацького устрою й т. д.,—словом, за відбудуванням української державности. Обороняючи права України на державне існування, Гр. Полетика, між іншим, написав ряд меморіалів і записок, у яких доводив, що Україна з IX віку жила державним життям, що в давні часи вона відігравала в історії значнішу роль, ніж

Московщина, що з Московщиною вона злучилася на підставі міжнародніх трактатів, застерігши собі певні права, певний лад і що вона, таким чином, має безперечні історичні права на державне існування. Особливо ж яскраво висловив ці думки Гр. Полетика у славетній „Історії Русів“, яка зробилася національною евангелією для багатьох українських поколінь, яку „сточено було великою повагою й шановано, як святощі“, і в панській господі, й у попів, і навіть у „простих“ людей, під безпосереднім впливом якої Шевченко написав „Гайдамаків“, „Гамалію“, „Івана Підкову“, Мик. Гоголь—„Тараса Бульбу“, яка була довгий час, може, найзначнішим джерелом українського патріотизму та стремління до утворення Української Держави.

Поруч з цими всіма заходами відбудування державности на Великій Україні, які робилися з самого ж початку по втраті Гетьманської та Слобідської Україною державних прав, велике значіння мало існування Задунайського Козацького Війська, яке існувало до 1828 р. як залежна від турецького султана навеличка Українська Держава, хоч значіння його, може було не стільки фактичне (бо населення Задунайської України складалося з кільканадцяти тисяч, всього ж українського народу було вже й тоді кілька мільйонів), скільки моральне, ідейне.

У 1828 р. Задунайська Українська Держава була зруйнована—загинув. таким чином, останній осередок української державности; але не загинула ідея Української держави, не загинула за всі 89 років цілком бездержавного життя Української Нації. Ідея ця на протязі всього XIX віку й на початку XX-го існувала безпереривно, навіть у часи найтемнішої реакції в російській державі, коли заборонялося друкування українських книжок, українські вистави, навіть уживання слів „Україна“. „Малоросія“ й т. п.; навіть у ці часи, як бачили ми, найактивніша частина Української Нації не тратила ідеї української державности та вперто працювала над поширенням цієї ідеї й, разом з тим, зверталася до найрізніших засобів переведення цієї ідеї в життя.

Серед Української Нації завжди існувала свідомо й активна група, що керувалася в своїй діяльності, в усьому своєму житті, перш над усе й більш над усе, ідеєю української державности, — а існування такої групи означало, що

Український Нарід не перетворився в анаціональну етнічну масу, а зостався Нацією, зо всіма властивими Нації прикметами, а в тім числі й зі стремлінням до відродження національної державности.

Існування певної та свідомої, хоч може й невеликої числом групи, яка присвячує себе боротьбі за права своєї Нації, за її державність, означає, що при відповідних зовнішніх обставинах ця група може повести за собою всі слабші, менш свідомі та менш енергійні елементи Нації для боротьби за національну державу. Ніде й ніколи вся нація не бере безпосередньої участі в громадському житті, бо кожна нація складається з людей різної вдачі, різного темпераменту, хисту й бажань: з одного боку, люде з волею до влади, з організаційним хистом, з бажанням громадської праці, для яких громадські, національні інтереси неарівняно вищі від їхніх особистих інтересів; а, з другого боку, люде тихої обивательської вдачі, які цінують найвище особистий спокій і можливість спокійно робити своє діло, яких повсюди й завжди буває величезна більшість. І саме через те ніде й ніколи ніяка держава не будувалася й не керувалася постійно всім народом, тільки його активнішою частиною, так би мовити, „мізком нації“, але при тій чи иншій (пасивній) підтримці всього громадянства.

На Україні завжди існувала активна група зі стремлінням до відбудування української державности, й завжди, коли тільки складалися більш менш відповідно зовнішні обставини, ця група знаходила в своїй діяльності співчуття широким колам Українського Народу.

Ті ж, хто стверджує, що Україна не може здобути собі державности через те, що не весь Нарід Український і не весь час бореться за українську державність, стверджує нісенітницю, бо подібної боротьби ніде й ніколи не бувало. Чисельні ж історичні приклади націй, що відбудували свою втрачену державність, доводять, що під час боротьби за утворення державности національно-державна ідея довгий час безпосередньо направляє діяльність лише свідоміших та енергійніших елементів нації, й тільки згодом, в останній, так би мовити, рішучий момент висловлюються ширші народні маси. Історія ідеї української державности за часи бездержавного життя Українського Народу не дає ніяких підстав для сумніву в можливості існування Української держави: ідея української державности ніколи

не вмирала, а за останній час українська національна свідомість остільки значно поширилася серед українських народніх мас, що в підтриманні з їх боку активніших елементів у боротьбі за українську національно-державну справу може сумніватися лише той, хто або давно не був на Україні й не знає теперішнього в ній життя, або навмисно затулює очі на зріст української національної свідомості; а про цей зріст найкраще свідчать—надзвичайний поспіх Української Національної Церкви як раз на селі, передусім, серед селянської молоді, й ті уступки большевиків українському національному рухові, які вони в останній час знову почали робити, вже зі „скрежетом зубовним“, бо їм уже здавалося, що український національний рух їми знищений.

Та й на протязі всього XIX-го й початку XX-го сторіччя можна знайти багато прикладів співчуття широких мас на Україні національному українському рухові: згадаймо хоч-би популярність „Історії Русів“, Шевченка й т. ин. Українська Нація не вмирала й тоді, коли не мала своєї Держави.

III.

Ідея української державности перейшла у XIX і XX віки з XVII—XVIII віку, коли Україна, за винятком західньої частини, жила державним життям, коли на українських теренах існувала група українських держав, заснованих самим Українським Народом. Найзначнішою з цих держав була Гетьманська Україна, яка повстала до життя в 1648 р., у склад якої увіходили теперішні Полтавщина, Чернігівщина, Київщина й східня частина Поділля, а спершу (недовго) також Волинь, Полісся, Західне Поділля, й навіть південна Білорусь. Пізніш Гетьманська Україна розкололася на Лівобережну (Полтавщина, Чернігівщина й місто Київ з околицями) та Правобережну (східне Поділля й Київщина). У середині ж XVII віку на терені теперішньої Харківщини й сумежної частини Курщини, на незаселеному й непідлеглому ніякій владі польсько-московсько-татарському пограниччі заснувалося чотири (спершу навіть п'ять) окремих Слобідських країв. На території південної Вороніжчини, що підлягала в той час московській владі, організувався подібний до Слобідських країв Острогожський край Нарешті, широкий степ український у XVII й XVIII віках був територією Війська Запорозького.

Але всі ці українські землі, за винятком Правобережної України, а де-який час також і Війська Запорозького, перебували, за недовгими перервами, під зверхністю („високою рукою“) царя московської держави. І через те виникає питання: чи можна Лівобережну Україну Слобідські краї та Військо Запорозьке, в той час, як вони перебували під зверхністю московського царя, вважати державами, чи треба їх визнати тільки автономними провінціями московського царства?

Щоб вирішити це питання, ми повинні вяснити, в чому полягає різниця між автономним краєм і державою, що зветься в житті й у науці державою, чи треба вважати державами такі країни, які перебувають у залежності чи під зверхністю інших країн, або творять разом з іншими краями спілку (чи федерацію), яка сама є державою.

З історії й зі щоденного вжитку слова „держава“ ми знаємо гаразд, що в житті в це розуміння вкладається, не тільки незалежна держава: країни, які перебували або перебувають у васальній залежності або під протекторатом інших держав (нпр., залежні в різні часи від Туреччини—Єгипет, Крим, румунські князівства, в недавні часи Болгарія, або також—під час татарської кормиги залежні від Татарів російські князівства), так само й кантони, штати та інші частини федеративних імперій і республік, теж звалися й зветься державами.

Справді, дивно було б відмовити в назві держави сучасній Баварії, або п'ятнадцять років тому—Болгарії; так само дивно було б називати російські князівства в 1240—1480 р.р. татарськими провінціями, й стверджувати, ніби-то в той час російський нарід не жив державним життям.

У державно-правничій науці на залежні й сфедеровані країни наанує погляд, згідний з життєвим уживанням цього слова: державою *opinio dominans* вважає край з окресленою територією, з певною групою населення й з самотворчою владою.

Проте, є де-які правники (серед них, між инш., російський учений бар. Нольде), що не погоджуються з такою дефініцією й не визнають державами окремих країв, які увіходять у склад федерації, а инді й таких країв, які підпорядковані в якомусь відношенні іншим. Але дуже часто ці правники не додержуються послідовно своєї теорії: так, нпр., бар.

Польде не вважає Баварії державою, й разом з тим визнає державами Монголію або Дунайські князівства тих часів, коли вони перебували під турецькою зверхністю.

Помимо того, ці вчені утворюють зовсім нове розуміння слова „державна“, яке не погоджується з усталеним в житті розумінням цього слова. Але такі опдрації над основними розуміннями ледве чи можна визнати потрібними для правничої науки; швидче можна думати, що, навпаки, завданням науки при дефініції вироблених життям основних розумінь мусить бути не вигадкування чогось нового, а тільки удосконалення, оброблення, скристалювання дефініції життєвої, щоденної.

Спробуймо ж освітити, з погляду теорії, яка панує в державно-правничій науці, питання про правне становище Гетьманської України, Слобідських країв і Війська Запорозького.

Гетьманська Україна повстала до життя в 1648 році, визволившись від влади Польсько-Литовської держави й утворивши свій Гетьманський Уряд, який з того ж таки 1648 року починає поводитися, як уряд цілком незалежної держави. Тримаячись, як голова незалежної країни, Гетьман Український Богдан Хмельницький, вступає в дипломатичні зносини з урядами майже всіх держав Східної та Середньої Європи: „здається, не було дня, — як каже польський історик Кубаля, — щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів та посланців і не посилав своїх“. Але надзвичайно швидко, можна сказати, несподівано збудованій у 1648 р. Українській Державі було дуже тяжко, як через зовнішні, так і через внутрішні обставини відразу вступити на шлях незалежно-державного існування. І на перших кроках, цілком користаючись державною незалежністю, готовий визнати своїм сюзереном польського короля. Але з тих заходів порозуміння з польською державою нічого не виходило, і Гетьманський Уряд, щоб захистити українську державність, почав шукати протекції в інших держав. В першу чергу зроблено було спробу зміцнити Українську Державу під захистом і зверхністю Туреччини, але й ця спроба не дала Україні потрібного захисту. Тоді Гетьманський Уряд звернувся до Московської держави, з якою й було зложено в 1654 р. Переяславську умову.

Які ж стосунки усталювала Переяславська умова між Україною й Московською державою? Чи залишилася Україна після Переяславської умови окремою державою, чи увійшла по цій умові у склад держави Московської, яко провінція?

Переяславською умовою, без жадного сумніву, визнано було за Україною повну територіальну відрубність і цілком окремий індигенат, громадян українських. Територія України була ясно окреслена, на неї не поширювалися російські податки й мита, на ній не могли Росіяне мати земельної власності, й т. ин. Російські підданці, прибуваючи на Україну, не здобували (через свій переїзд) прав українського громадянства; й, з другого боку, Українці, перебуваючи на Московщині, не губили свого звязку з Україною, не переставали бути українськими громадянами. Всім цим тогочасна Україна відрізняється від машкарадової „советской Украины“, в якій нема окремого індигенату, і в якій усіма правами громадянства, навіть правом участі в найвищому уряді „советской Украины“, користаються, нарівні з Українцями, й Росіяне, й Грузини, й Вірмени, й інші люди, що тільки вчора приїхали на Україну, й до вчорашнього дня нічого спільного з Україною не мали. І як раз отся відсутність у „советской Украины“ відокремленого сталого населення й цілком відрубної території примушують нас вважати „советскую Украину“ не державою, а провінцією Росії, й розглядати „союз социалистических советских республик“ не як федерацію, а як звичайну унітарну державу, як „единую и неделимую Россию“, й з другого боку, відокремленість населення й території Гетьманської України після Переяславської умови 1654 р. ми повинні визнати рисами окремої державности.

Але, крім цілком відрубної території та осібного населення, щоби бути державою, край мусить мати свою самотворчу владу.

Самотворчою владою, можна назвати, з'єднавши різні риси, які розуміються під цим терміном різними дослідниками, таку владу, якої функції: 1) в певно зазначеній сфері законодавства, управління й суду виконуються самостійно й безконтрольно, 2) дідовими або вибраними самим краєм правителями громадянами того ж краю, 3) на підставі власного, ніким не дарованого права.

Україна, після Переяславської умови, безумовно, мала „свою владу, якої функції в певно зазначеній (і дуже широкій)

сфері законодавства, управління й суду виконувалися цілком самостійно й безконтрольно" її власними (не наставленими їй Московщиною) правителями-громадянами України—Гетьманом і старшиною. Царський уряд не міг втручатися ні в які українські справи, за винятком тих нечисленних справ, які базпосередньо торкалися Московщини. Суд український лишився цілком незалежним від царя; Церква Українська так само лишилася вільною й від московського патріярха й від царя; в фінансовому відношенні, не зважаючи на старання царського уряду наложити руку на Україну, Україна теж лишилася вільною; в справах внутрішнього управління Уряд Гетьмана Богдана Хмельницького також не допустив втручання царського уряду та його агентів воевод, яких Гетьман примусив обмежитися майже виключно функціями представницького, дипломатичного характеру; нарешті, Гетьманський Уряд зберіг повне право зносин з чужоземними державами, з обов'язком тільки сповіщати царський уряд про те, що „имело быть противно царского величества“.

Але, згідно з широкорозповсюдженням серед дослідників державного права поглядом, „самотворчість“ влади полягає, перед усім, у її походженні: „самотворчою“ є влада, заснована на власному, а не дарованому іншою державою праві.

З цього погляду, не можна визнати державою країну, де існує уряд, який складається з громадян цієї країни і який порядкує (без усякої контролі) величезною більшістю державних справ, як що тільки такий уряд здійснює свою владу на підставі якоїсь хартії чи конституції, „подарованої“ іншою державою. Тримаючись цього погляду, багато вчених відмовляють у назві держави англійським „домініонам“—Канаді, Австралії, Новій Зеландії та інш.

Мені здається, що такий критерій не можна визнати придатним для державно-правничої науки, хоч би вже через те, що він є виключно історичним і не правничим, навіть суперечним принципам правничої науки. Тримаючись такого критерія ми повинні б були давати ріжну кваліфікацію двом краям, з яких один колись отримав підставу для своєї влади від іншої держави, а другий створив її сам, але в яких правне становище в сучасний мент цілком однакове. Більш того, країни, які майже всіма своїми рисами нагадують незалежні держави, через цей критерій, прилічується до автономних країв, знов через те, що колись ці країни одержали від

иншої держави конституцію, хоч ця конституція була вже перероблена кілька разів цілком самостійно цими державами.

Непридатність цього критерія для державно-правничої науки як найкраще виявилася на прикладі англійських „домініонів“. Розвиток їхньої державности в останні часи примусив де-яких учених відмовитися вже від згаданого критерія. Наприклад, визначний дослідник державного ладу Англії Дайсі, який довго не визнавав „домініонів“ державами, у видрукованім під час великої світової війни виданні його курсу англійського державного права визнає державність Канади, Австралії, Нової Зеландії й т. д.

Але, зраштую, хоч я вважаю помилковим історичний критерій державности, думаю, що, з огляду на велике поширення цього критерія, не буде зайвим приложити його й до Гетьманської України, щоб всебічно освітити її становище після Переяславської умови.

Таким чином, перед нами встає питання про історичну основу внутрішнього устрою України після 1654 р. та її стосунків до Московської держави й царського уряду. Велика більшість дослідників, як українських, так і російських, яким доводилося освітлювати це питання, вважає основою російсько-української спілки Переяславську умову 1654 року. Але з цим, можна сказати, загально прийнятим поглядом, не погоджується Пантелеймон Куліш і слідом за ним Карпов і почасти Мякотін. П. Куліш гадає, що, власно кажучи, ніякої Переяславської умови не було, що Україна в 1654 р. не в договір з царем вступала, а тільки просилася (без усяких умов) під „високу руку“ царську, — й той устрій, що усталився на Україні в 1654 р., після Куліша, був подарований Україні виключно з ласки царської „жалувальною грамотою“ царя.

Щоб розв'язати питання, чи вступив Український Гетьманський Уряд в договір з урядом царським 1654 р., чи він без договору віддав Україну під владу царську, нам треба, перш над усе, в'яснити, що ми розуміємо під „договором“, або „умовою“. Де-які вчені, спростовуючи твердження Куліша, вказують, що без договору неможливе було ніяке з'єднання України з Московщиною: навіть, якби справді Україна, з'єднуючись з Московською державою, нічого не жадала від царського уряду, нічого не вимагала від нього й цілком віддавалася на царську волю, з'єднання могло наступити тільки, як наслідок двохсторонньої угоди, двохстороннього договору:

отже, коли Куліш каже, що Україна просилася під „високу руку“ царя, а царський уряд висловлював згоду прийняти її, тим самим Куліш визнає, що між Україною й царським урядом повставала умова, договір. Але, річ очевидна, що при порозумінні, при пертрактаціях Гетьманського й царського урядів мусів розглядатися не тільки сам факт російсько-української спілки, але й шляхи її переведення в життя, а це означає, що в цих пертрактаціях повинні були намітитися й головні риси російсько-українських стосунків по об'єднанні й т. д. Іншими словами, з'єднання України й Росії не могло б відбутися без попередньої й досить детальної угоди („умови“, „договору“) про майбутні взаємні стосунки урядів Гетьманського й царського; і те, що пізніш було висловлено в „жалувальній грамоті“ царській, було не чим іншим, як наслідком попередньої угоди.

З пими вказівками ледве чи можна не згодитися. Але ті вчені, які роблять подібні вказівки, вкладають в розуміння „умови“ або „договору“ майже той самий зміст, що й у розуміння „угоди“. Тим часом, у міжнародньо-правничій науці, до обсягу якої належить питання про договори між державами, тільки де якими вченими утотожнюється розуміння „угоди“ й „договору“. З погляду ж інших дослідників „міжнароднім договором“ може зватися тільки акт з певним змістом і певною формою; міжнародніми договорами тоді будуть тільки міжнародні трактати й конвенції, для яких існує вироблена традицією форма.

Щоб вирішити питання, чи був уложений між Гетьманським і царським урядами в 1654 р. такий договір, який би можна було кваліфікувати, як міжнародній трактат, нам треба було б знати всі подробиці акту російсько-українського з'єднання в 1654 р.; але, на жаль, ми цих подробиць не знаємо.

Ми маємо два джерела, з яких довідуємося про цей акт: справоздання московського царського посла Бутурліна, надіслане до царського уряду, й українське літописне оповідання.

Джерела ці оповідають про Переяславський акт російсько-українського з'єднання неоднаково і літописне оповідання каже, що угоду між Гетьманським та царським урядами було підтверджено взаємною присягою Гетьманського уряду й царських послів, які присягли в імені царя; офіційне ж справоздання Бутурліна стверджує, що, хоч з боку Українців

і було виставлено до царських послів домагання в імені царя, але що вони рішучо від присяги відмовилися.

Серед істориків, здається, тільки один М. Костомарів вірив українському літописному оповіданню й думав, що царські послі присягли в імені царя в Переяславі; всі ж інші історики надають більше значіння реляції Бутурліна.

Справді, не можна собі уявити, щоб Бутурлін нахабно збрехав у своєму справозданні і не можна припустити, щоб він написав, що присяги не було, як би, в дійсності, він присягу зложив. Але можна думати, що він подекуди „стилізував“ своє справоздання й оповів про Переяславський акт не совсім так, як він відбувався, а саме, підкреслив те, що виставляло його у вигіднім освітленні перед царським урядом і затушовував те, що могло бути для нього не вигідним.

З другого боку, ми не маємо ніяких підстав вважати українське літописне оповідання цілком безпідставним та легендарним. Головним джерелом українських літописних відомостів про події з часів Хмельниччини були мемуари Самійла Зорки, особистого секретаря Гетьмана Богдана Хмельницького (самі ці мемуари, на превеликий жаль, до нас не дійшли). Як що припустити, що й літописне оповідання про присягу царських послів у Переяславі перейшло з мемуарів С. Зорки, тоді б про легендарність цього оповідання не можна було казати. Але припустімо, що в основі оповідання лежать не мемуари, а народні перекази. В такому разі, ми повинні зробити висновок, що в свідомості широких кол населення українського в ті часи була певність, що присяга відбулася; з цим згоджуються й ті історики, які визнають літописне оповідання легендарним. Але виникає питання, невже б могла у свідомості навіть освіченої частини українського населення утворитися ця певність, як би нічого подібного до присяги царських послів не було.

І хоч, зрештою, ми нічого певного про цей факт сказати не можемо, але найближчим до правди видається нам припущення, що справжньої формальної присяги царських послів не було, але що з їх боку було зложено якоїсь урочистої обіцянки в імені царя й, мабуть, у церкві, обіцянки, яка нагадувала собою справжню присягу, яку населення українське й розуміло, як присягу, і яка все ж таки не була нею з погляду формального, що й дало можливість Бутурлінові писати в своїй реляції про те, як він відмовився присягати в імені царя.

В кожному разі, царські послы в Переяславі в 1654 р. в імені царя приймали певні обов'язки й давали в тій чи иншій формі урочисту обітницю, що ці обов'язки виконуватимуться царським урядом. Навіть з реляції Бутурліна видно, що в Переяславі між Українським Урядом і царськими послами усталено було певну угоду, й що Україна, таким чином, піддавалася не на повну царську ласку; одним із найважливіших пунктів Переяславської угоди була обіцянка в імені царського уряду залишити Україні ті права й вільности, або перекладаючи на сучасну державно-правничу мову, ту конституцію, яку мала Україна перед цією угодою.

Приглядаючись до обстанова Переяславської угоди, ми бачимо, що в Переяславі відбувалися не які-небудь неформальні пертрактації, а урочистий акт, який зв'язував два перед тим взаємно-незалежні уряди і який потверджувався урочистими обітницями.

Здається, що такий формальний урочистий акт можна визнати міжнароднім договором, хоч з боку царських послів він був потверджений, може, самою тільки урочистою обіцянкою, без формальної присяги; бо присяга зовсім не є неодмінним елементом міжнародніх договорів, а в де-які періоди історії міжнародніх зносин, як, нпр., у новіший період, присяга як гарантія міжнароднього договору не зустрічається майже ніколи.

Але, як би ми навіть припустили, що Переяславська угода не була міжнароднім договором і що в основі українсько-російського об'єднання покладений був не міжнародньо-правний, а державно-правний акт, скажемо, „Жалувальна грамота“ царя до Гетьманської України, це ще б не означало, що Україна не зосталася при такому з'єднанні державою.

В основі різних спілок і об'єднань держав дуже часто лежить не міжнародньо-правний акт, не договір, а який-небудь акт державно-правний, і це не заважає бути членам цих спілок або об'єднань державами, іноді навіть незалежними. Навіть більш того, федеративні спілки майже ніколи не повстають шляхом договору: де-які дослідники державного права стверджують, що був тільки один приклад повстання федерації з договору, а саме недовговічної Середньо-Американської федерації. В австро-угорського об'єднання (реальної унії двох незалежних держав),—як довів професор Гатчек,—теж лежав не міжнародній трактат, а державно-правні акти.

Отже, як би навіть було доведено, що Переяславська угода не була міжнароднім договором і що конституційною нормою російсько-українських взаємних стосунків була „жалувальна грамота“, це ще б не означало, що правний устрій України (її „права й вільности“) був їй подарований царем, а не утворений нею самою.

Теорія бездоговорного повстання російсько-українського об'єднання може погоджуватися з визнанням України по 1654 р. державою. І справді, В. Мякотін, який є, здається, єдиним об'єктивним прихильником цієї теорії, визнає Україну після 1654 р. державою, й дивиться, як і більшість учених, на стосунки Гетьманської України до царського уряду, як на стосунки васала до сюзерена.

Розглядаючи зміст обіцянок чи, краще сказати, зобов'язань, даних у Переяславі царським посольством і повторених пізніш у вигляді державно-правних норм у „жалувальній грамоті“, ми вже бачили, що одним із найважливіших пактів у цих актах було признание з боку царського уряду „прав і вільностей“ України, утворених нею перед з'єднанням признание утвореного нею самою правного устрою, інакше кажучи, признание її державного ладу.

Державноправний аналіз російсько-українського з'єднання 1654 р. показує нам, що Україна після цього з'єднання залишалася краєм з певно-окресленою (відрубною від Росії) територією, з певним (одмінним від російського) індигенатом і з самотворчою владою, якої функції в певно-зазначеній широкій сфері законодавства, адміністрації й суду виконувалися самостійно й без контролю власним (не призначеним від царя) Урядом, на підставі власного, самою Україною утвореного (а не дарованого царем) права.

Отже, з погляду, який панує в державно-правничій науці й який погоджується з поглядом життєвим, Україна після 1654 р. залишалася державою.

Численні дослідники, яким давалося висловлювати свій погляд на правний стан України після 1654 р.—проф. М. Грушевський, акад. Дяконов, проф. Коркунов, Липинський, проф. Максимейко, Мякотін, проф. Палієнко, Попов, проф. Сергієвич, Слабченко, проф. Сокольський, проф. Філіпов та інші—одногласно визнають Україну після 1654 р. державою.

Іншого погляду на правне становище України після Переяславської умови тримаються тільки проф. бар. Нольде та

Розенфельд. Проф. Нольде вважає Україну, після 1654 р. не державою, а тільки автономним краєм Московського царства. Такий погляд проф. Нольде випливає з утвореного ним самим своєрідного розуміння держави, незгідного з *opinio dominans*. Проф. Нольде не визнає державами окремих кантонів Швайцарії, окремих штатів Північної Америки, навіть, Баварії та інших членів Германської федерації й, взагалі, афедерованих держав. Зрештою, проф. Нольде характеризує правовий устрій України по 1654 р. такими ж рисами, як і більшість дослідників цього устрою, й які *opinio dominans* вважає ознаками не автономії, а державности.

Д—й Розенфельд прикладає до України по 1654 р. нове розуміння—„неповної інкорпорації“. На думку д. Розенфельда, ні одна з вироблених сучасною державно-правничою наукою форм не підходить для характеристики правового становища України після Переяславської умови; й, взагалі, він гадає, що сучасні державно-правничі розуміння придатні для визначення правового стану тільки сучасних країв; у минулому ж ніби-то існували остільки відмінні форми правового устрою держав і країв, що для їхньої характеристики потрібні зовсім інші, нові розуміння.

З цим твердженням ні в якому разі не можна погодитися: державно-правничі розуміння містять у собі тільки найголовніші прикмети—такі, що їх можна прикладати до широких груп держав і країв, які відрізняються поміж себе другорядними рисами; і через те ці розуміння прикладалися наукою не тільки до сучасних форм, але й до середньовічних і навіть античних; де-які з розумінь державно-правничої науки, як, нпр., розуміння сюзеренітету, вироблені шляхом аналізу, перш над усе середньовічних державноправних форм; серед розумінь, утворених державно-правничою наукою для характеристики об'єднань країв, є розуміння виключно придатні для сполучень держав у минулому; бо серед сучасних форм об'єднання зовсім не має форм, відповідних цим розумінням: нпр., персональна унія—в середні віки й на початку нового часу вона зустрічалася дуже часто, й якої тепер ніде нема й бути в наші часи, мабуть, не може.

Таким чином, ми не маємо ніяких підстав відкидати, як ніби то непридатні, ті розуміння, що постійно вживаються й наукою сучасного державного права й історією державного ладу.

Але, як би ми навіть визнали ці розуміння непридатними для кваліфікації правного стану України по Переяславській умові й визнали необхідним для цього яке-небудь нове розуміння, ми б повинні були виробити його за допомогою правничого методу. Тим часом як утворене д. Розенфельдом розуміння „неповної інкорпорації“ є розумінням суто-історичним, а не правничим. Під „неповною інкорпорацією“ України д. Розенфельд розуміє історичний процес повільного, ступневого прилучення України до російської держави і змістом цього розуміння є розвій, еволюція російсько-українських стосунків, а не певні ознаки правного стану.

При розгляді теорії Розенфельда, одержувеш враження, що він не зумів приложити правничого методу, а може й не мав докладної уяви про цей метод. У всякому разі, Розенфельд не дав правничого аналізу російсько-української спілки й становища України в 1654 р., й через те його теорія не може мати ніякого значіння для освітлення питання про правний устрій Гетьманської України після Переяславської умови.

Погляд на Україну по 1654 році, як на державу, за одинокими винятками, як ми бачили, загально прийнятий, і в державно-правничій, і в історичній науці. Але, признаючи майже одноголосно державність Гетьманської України, дослідники не погоджуються поміж себе в правничій кваліфікації російсько-українського з'єднання 1654 р. і більшість дослідників (проф. Коркунов, проф. М. Грушевський, проф. Максимейко, Мякотін, Слабченко, проф. Сокольський та інші) вважає, що Україна в 1654 р., вступаючи під „високу руку“ московського царя, визнала його своїм сюзереном, цеб-то з 1654 р. перебувала у васальній залежності від Московщини; Вяч. Липинський висловлює думку, що зв'язок між Україною й царем московським мав характер не васальної залежності України від царя, не підпорядкування України царському урядові, а тільки військової допомоги, опіки, протекції царя в стосункові до України; іншими словами, Вяч. Липинський вважає, що Переяславською умовою усталений був не сюзеренітет, а протекторат царя над Україною; нарешті акад. Дяконов, Попов, проф. Сергієвіч, проф. Філіпов гадають, що Україна визнала царя Московського не сюзереном або протектором, а безпосередньо своїм монархом і що з 1654 р. цар московський був разом з тим і царем України (царем „Малої Росії“); інакше кажучи,

акад. Дяконов, проф. Сергієвич та їхні однодумці, що між Московщиною та Україною по Переяславській умові повстала унія.

Ким же був для України московський цар—сюзереном, протектором чи безпосередньо монархом, цеб-то безпосереднім головою Української Держави?

Обставини проголошення царської зверхности доводять, що при проголошенні зверхність царська могла розумітися тільки, як протекторат або сюзеренітет і, в усякому разі, не як безпосередня влада. Проголошення це відбулося на Переяславській Раді. Подробиці проголошення були такі: Гетьман запропонував Раді вибрати зверхність одного з чотирьох суцідніх монархів—польського короля, московського царя, кримського хана й турецького султана; Рада вибрала зверхність московського царя. Але як розуміли Гетьман і Рада при виборах отсю зверхність? Серед кандидатів у зверхники фігурували татарський хан і турецький султан; річ очевидна, що вони могли бути вибрані тільки протекторами, або сюзеренами; вибір хана або султана безпосереднім головою Української Держави був, очевидно, неможливий. Отже, ясно, що під час Переяславської Ради 1654 р. зверхність над Україною розуміли як сюзеренітет, або як протекторат.

Головою ж Української Держави й перед Переяславською умовою й після неї був Гетьман. Він стояв на чолі Українського уряду й війська, вів безпосередні дипломатичні зносини з чужоземними урядами й, взагалі, мав ті права й виконував ті функції, які належать голові держави. *с. 21.*

Права й функції царського уряду на Україні за життя Гетьмана Богдана Хмельницького були остільки незначні, що бачити в особі царя голову Української Держави цілком неможливо.

Зрештою, й сам царський уряд визнавав Гетьмана Головою Української Держави, навіть у XVIII сторіччі; так, напр., зносини з урядом Гетьмана царський уряд у XVIII віці мав через „коллегию иностранных дел“, так само як з урядами інших держав; навіть дипломатичний представник царя деякий час вже у XVIII віці титулувався „резидентом“ і т. д.

Таким чином, не можна погодитися з твердженням, що цар московський був після 1654 р. безпосереднім головою Української Держави; а в такому разі, спростовується й по-

гляд акад. Дяконова й проф. Сергієвича на російсько-українське об'єднання 1654 р., як на унію.

Таким чином, нам лишається вибір між двома поглядами на це об'єднання: 1) погляд проф. Коркунова, прийнятий більшістю дослідників, згідно з яким Україна після Переяславської умови була у васальній залежності від Московщини, й 2) погляд Вяч. Липинського, який думає, що Україна в 1654 р. вступила під протекторат московського царя.

Розуміння васалітету й протекторату дуже близькі між собою й часто їх змішують навіть фахівці державного права, проти чого рішуче повставав у свій час один із найвизначніших теоретиків державного права Єллінек. По Єллінекові, васалітет є формою державно-правного об'єднання, наслідком якого є залежність, підпорядкування васальної держави сюзеренові; навпаки, протекторат є формою міжнародно-правної спілки, при якій одна держава вступає під опіку, протекцію іншої, зберігаючи навіть риси незалежності.

Здається, зв'язок між Україною й Московщиною, усталений Переяславською умовою, ближчий до протекторату, ніж до васалітету, бо й, справді, головний зміст цієї умови—опіка, військова допомога й т. ін., а не підпорядкування; крім того, збереження Україною по „з'єднанні“ дуже багатьох рис незалежної держави (в тім числі, права дипломатичних зносин з чужоземними державами) теж примушує дивитися на російсько-українську спілку 1654 р., як на спілку міжнародню, як на протекторат, а не як на об'єднання державно-правне.

Але чому ж більшість учених визнавала зв'язок, усталений Переяславською умовою, васалітетом, а не протекторатом? Для того були дві причини: перша—це зазначене вже змішування навіть де-якими видатними фахівцями розумінь протекторату й васалітету, й друга—перенесення в правничу характеристику українсько-російської спілки 1654 р. рис, які характеризують це об'єднання в пізніші часи, коли вже безумовно між Україною й московською державою був зв'язок тісніший, ніж протекторат.

Зрештою, як би ми не називали царську зверхність над Україною—протекторатом чи сюзеренітетом, але вона в 1654—1656 р.р. була дуже слабкою, й під цей час Україна жила справжнім державним життям.

IV.

Під зверхність царську Україна вступила, шукаючи в

царя захисту й військової допомоги у війні з Польщею. Головним змістом Переяславської угоди була постійна російсько-українська мілітарна спілка, й безпосередньою метою угоди — оборона всіх українських земель від Польщі.

Царський уряд не виконав цієї угоди: сподіваючись вибору царя московського польським соймом на королівський престол, Москва Поляновським трактатом 1656 р. відмовилася від оборони Правобережної України, залишаючи її Польщі. Ця зрада московського уряду робила надалі цілком беззмістовним і непотрібним царський протекторат, — і Гетьманський Уряд після цього вступає на шлях визволення України з-під зверхності московського царя, на шлях цілковитого унезалеження Української Держави. 2(12) жовтня 1656 р. був скликаний Гетьманом у Чигирині Великий Сойм всієї української старшини, на якому ідея української державної незалежності знайшла свій повний і свідомий вираз. На цьому соймі „всі полковники, осавули й сотники взаємно собі складали поміж себе присягу, що, коли хто-небудь на них наступатиме, всі вони разом, як один чоловік, стоятимуть проти того ворога“.

Ідея державної незалежності України, яка народилася вже у 1648 р., тільки на цьому соймі, після восьмилітніх політичних вагань і кривавої боротьби, була усвідомлена, як безумовна політична потреба. В 1648 р. Україна фактично досягла державної незалежності, але тоді ідея Української Незалежної Держави ще не увійшла „в плоть і кров“ Української Нації, або хоч би найактивнішої частини Української Нації, і Уряд Український в 1648—1654 р.р. увесь час зайнятий був шуканням відповідної протекції. І тільки научені восьмилітнім кривавим досвідом, Гетьман і старшина України прийшли до переконання, що від зрадливих і ласих на українську землю „сторонніх монархів“ годі сподіватися справжньої допомоги, й що справжню оборону проти всякого зовнішнього ворога можна знайти тільки в незалежності, солідарності та вірності й самим собі. Зовнішнім виразом цього переконання й була присяга учасників Великого Сойму 1656 р. в Чигирині не „стороннім монархам“, а самим собі.

Усвідомивши ідею державної незалежності, Україна мусіла здобути для себе міжнародне визнання своєї незалежності. Зовнішні політичні обставини зложилися в той час сприятливо для України. В Середній та Східній Європі саме тоді складалася могутня коаліція держава, в яку увіходили

Швеція, Прусія, Литва, Семигород, Молдавія й Волощина. До цієї коаліції й прилучилася Україна, й відразу зайняла в ній дуже поважне місце. Оскільки важливою була ролія України в цій коаліції, може свідчити той факт, що у сперечанні, яке повстало між Україною й Швецією з-за південної Білорусі, після довгих пертрактацій і дипломатичної боротьби, Швеція, під той час одна з наймогутніших держав Європи, мусіла цілком задовольнити домагання України й відступити їй південну Білорусь

В 1656—1657 р.р. Україна надзвичайно швидко здобуває в міжнародніх зносинах втрачене було нею право цілковитої рівності супроти Московщини й Польщі, досягає становища абсолютно суверенної держави й починає відігравати визначну ролю в загально-європейському концерті держав.

Цей процес унезалежнення України яскравими рисами змальовує Вяч. Липинський:

„Україна, або земля козацька“,—як писали тогочасні географи на зрисованих ними мапах Європи,—стає новою європейською землею, привабливою своїми економічними багатствами, сильною своєю великою й добре зорганізованою армією, славною талантом свого могутнього Вождя. Під сильною рукою козацького Гетьмана ніби воскресають славетні часи Великих Князів Київських і ніби відроджується давньо-Українська Держава IX—XIV віків. Чигирин, резиденція „Великого Гетьмана Військ Запорозьких“, як починає титулуватися Богдан Хмельницький, стає осередком, у якому вирішуються міжнародньо-політичні справи Східньої й Середньої Європи.

Посол австрійського цісаря єпископ барон Парчевич, присланий до Гетьманського Уряду в 1657 р., сповіщає свій уряд, що на прийомі в нього в Чигирині були двоє послів шведських, двоє послів Ракочого (семигородських), посол турецький, посол татарський, троє послів з Молдавії, троє послів з Волощини, посол польського короля я т. д. Крім них, при Гетьманському дворі під той час був посол від Богуслава Радзівіла (литовський) і незабаром прибули послы московські. А, опріч того, розуміється було багато різних дрібніших і напів-офіційних чужоземних агентів.

Останнім актом, який закінчував собою унезалежнення Української Держави в 1654 р., треба вважати офіційне визнання Богданового сина Юрія Хмельницького законним Спадкоємцем Гетьманським з боку всіх тих держав, з якими Укра-

їна мала найважливіші стосунки, а саме з боку Московщини, Польщі, Швеції, Туреччини, Криму, Семигороду, Молдавії й Волощини. Московський уряд при цьому виставив був домагання зложення присяги Юриєм Хмельницьким московському цареві, яко зверхникові, але Гетьман рішуче спротивився цьому, й присяги принесено не було. Україна, таким чином, остаточно відмовлялася від царського протекторату.

Величезну роль в процесі відродження Української Держави та її незалежнення відігравала особиста діяльність Гетьмана Богдана Хмельницького. Навіть ті історики, які під впливом економічно-матеріалістичної теорії, вважають головним чинником історії народні маси, а не особи й надають індивідуальній діяльності видатних історичних діячів як найменше значіння, примушенні при змалюванні відродження України в 1648—1657 р.р. визнати грандіозну роль Великого Гетьмана. Так, нпр. Ол. Єфименкова, помірковна прихильниця економічно-матеріалістичних поглядів на історію, яка зложила курс української історії без біографічного елементу, звернувши в нім увагу, передусім на „народній побут“, на життямас, приступивши до опису славетних подій 1648—1657 р.р. на Україні, мусіла змінити свій звичайний метод дослідження й яскраво змалювати особу й особисту діяльність Гетьмана Богдана Хмельницького, визнаючи його велику творчу роль в цих подіях.

Смерть Великого Гетьмана 27 липня 1657 р. як раз у той мент, коли Нарід Український вступав на шлях незалежного державного існування, мусіла як найтяжче відбитися на Україні. І справді, зараз же по його смерті вибухає соціяльна й партійна внутрішня боротьба, яку могла гамувати тільки міцна й владна рука Богданова. Через короткий час по його смерті українська старшина усовує з Гетьманського престолу Юрія Хмельницького й вибирає Гетьманом Івана Виговського, талановитого та енергійного діяча, але нездатного об'єднати навколо себе, подібно Богданові, всю Націю Українську, всі стани й партії.

В його особі нарід бачив не всенароднього вождя, що стоїть понад класами й напрямками, а передусім провідника й ставленика старшини. А це не могло не відбитися на становищі Держави,—маючи з усіх боків ворогів, які чигали на ту хвилину, коли ослабне міць України й робили вже й за життя

Богдана Хмельницького штучні спроби виволати на Україні внутрішній розклад, щоб пожерти ослаблену цим розкладом нову державу,—молода Незалежна Україна могла б утримати свою незалежну державність тільки при умові повної внутрішньої єдності, солідарності, взаємного довір'я.

Самий факт перевороту (поставлення Гетьманом Виговського замість Юрія Хмельницького) теж мусів відіграти негативну роль. Майже всякий внутрішній переворот, навіть у державі давно й міцно збудованій, викликає, принаймні на деякий час негативні наслідки для її зовнішньої політики, її міжнародного престижу й т. ин.; для держави ж молодій такий переворот може бути згубним. Для Української Держави, яка тільки що вступала на шлях незалежного існування, переворот призвів до втрати тільки що усталеної незалежності. Гетьман Іван Виговський, щоб зміцнити своє становище, спершу мусів запевнити московський уряд, що він визнає зверхність царя. І хоч дуже скоро по тому порвав з Москвою й офіційно словістив про це європейські держави, вступив у спілку з Кримом, досяг офіційного признання самостійності України від Швеції й фактичного від різних держав, але не зміг утримати України в становищі незалежної держави й у 1658 р. списав у Гадячі з представниками польської держави трактат про об'єднання України з Польщею на умовах подібних до об'єднання польсько-литовського.

На Гадяцький трактат мало зверталось уваги в історичній та історично-правничій науці; і в той час, як про правну природу Переяславської умови висловилося дуже багато істориків і правників, правничого аналізу Гадяцького трактату, здається, досі не робилося.

Зразком об'єднання України з Річчю Посполитою, переведеного Гадяцьким трактатом 1658 р., було об'єднання Польсько-Литовське, що ґрунтувалося на „привилеї Люблинської унії“ 1569 р. й Литовському Статуті 1588 р. (третьої редакції).

На підставі акту Люблинської унії королівство польське й велике князівство литовське повинні були мати 1) одного монарха й один спільний сойм, щоб-то спільну законодавчу владу, спільне законодавство, й 2) спільний польсько-литовський індигенат (в наслідок чого одержували право заступати всякі посади Поляки в Литві й Литовці в Польщі); але, разом з тим королівство польське й велике князівство литовське зберігали кожне свою окрему адміністрацію: окремих

міністрів, окреме військо (зі своїм окремим „гетьманом“ на чолі) та окремі фінанси. Річ очевидна, що Люблинський акт об'єднував Польщу й Литву в єдину унітарну державу: по Люблинським акті Польща й Литва переставали бути окремими державами й перетворювалися в провінції держави польсько-литовської. Таку характеристику Люблинського об'єднання дають, здається, всі його дослідники (як учені польські, так литовські, а також і вчені інших національностей); а відомий литовський історик Нарбут (литовський патріот) вважав, що Люблинським актом мусить закінчуватися навіть історія Литви (гадаючи, що історична доля литовського народу по Люблинським з'єднанні мусить розглядатися вже не в історії Литви, а в історії Польщі).

Але Люблинський акт викликав страшенне незадоволення в Литві, й по довгій та впертій боротьбі Литовці примусили польсько-литовський сойм переробити конституційні норми польсько-литовського об'єднання; актом, що переводив цю реформу, був Литовський Статут у його третій редакції (1588 р.), у якому, в супереч постанові Люблинського привилею 1569 р. про необмежений дозвіл заступати всякі посади Полякам у Литві й Литовцям у Польщі,—усталювалося, що на всі посади у великому князівстві Литовському мусять призначатися тільки громадяне литовські. Таким чином, Литовським Статутом 1588 р. проводилася різка межа між громадянами Польщі й Литви, й відновлявся окремий індигенат польський і окремий литовський.

Реформа, переведена Литовським Статутом 1588 р., була безумовно дуже важливою, але вона чомусь не звертала на себе уваги дослідників, і через те, при викладі історії державного ладу Польсько-Литовської Річі Посполитої, вважали Люблинський привилей єдиним конституційним актом польсько-литовського об'єднання з 1569 року й аж до кінця існування Річі Посполитої.

Зі спростуванням цього погляду виступив у 1917 р. проф. Лаппо, який у своїй праці „Люблинская Уния и Третий Литовский Статут“ освітлив велику реформаційну роль Литовського Статуту 1588 р. у взаємних стосунках Польщі з Литвою й спробував довести, що відновлення окремого литовського індигенату, переведене Статутом 1588 р., було разом з тим і відновленням окремої Литовської держави. З часів Литовського Статуту третьої редакції, на думку проф. Лаппо, коро-

лівство Польське й велике князівство Литовське перебували у федеративному звязку.

Але, визнаючи разом з проф. Лаппо реформаційно-конституційне значіння Статуту 1588 р., ми не можемо погодитися з „федеративною“ теорією проф. Лаппо: ми гадаємо, що, не зважаючи на відновлення Статутом окремого литовського індигенату, Литва в 1588 р. не здобула собі окремої державности й навіть автономії, а Польсько-Литовська Річ Посполита по 1588 р. так само лишалася державою унітарною, а не федерацією. При федеративній устрії держави, що увіходять у склад федерації, мають кожна свою місцеву владу й правотворчу й адміністраційну, й усі разом мають федеративну владу теж і правотворчу й адміністраційну. Інакша кажучи, при федеративній устрії кожна держава—член федерації, має—1) свого голову держави, 2) свої законодавчі установи, й 3) свої вищі установи адміністраційні (відповідні міністерствам), так само й ціла федерація має, 1) голову федеративної держави, 2) федеративний парламент (чи інші відповідні законодавчі установи) й 3) спільні всій федерації міністерства (або подібні до міністерств інституції). Тим часом Польща й Литва з 1569 р. й до кінця існування Польсько-Литовської Річи Посполитої (бо Статут 1588 р. нічого не змінив у цім відношенні) 1) мала тільки спільного голову держави, не маючи, крім того, кожна окремого, 2) керувалися тільки окремими міністерствами, не маючи спільних вищих адміністраційних установ, і 3) мали лише спільний сойм, не маючи окремих місцевих праводавчих інституцій, не маючи місцевої праводавчої влади, не маючи свого окремого праводавства. Таким чином, Польсько-Литовське об'єднання зовсім не має рис, властивих федераціям. З другого боку, відсутність у Польщі й Литві окремих найвищих правителів і окремого праводавства означає, що вони після 1588 р. не зробилися окремими державами, бо кожна держава має свого окремого правителя (монарха, президента, або відповідну колегію як, нпр., Швайцарія) й своє окреме праводавство. Більш того, відсутність окремої праводавчої влади в Польщі й Литві примушує нас визнати, що вони не мали навіть автономії, бо суть автономії полягає як раз у тому, що автономний край (або автономна інституція) має свою власну законодавчу владу (від чого походить і саме слово автономія: авто—сам, номос—закон). Литва ж, маючи окреме право, утворене раніш, пе-

ред з'єднанням з Польщею в 1569 р., не мала після 1569 р. окремої праводавчої влади й не могла самостійно розвивати давнє право, не могла сама, без участі Польщі, розв'язувати поставлені життям завдання, не могла своєю волею реформувати й направляти суспільне й приватне життя литовського народу (оскільки життя народу направляєтся праводавством). Примушена творити своє право при участі польській і маючи культуру, слабшу від польської, Литва мимоволі, не зважаючи на своє надзвичайно широке самоврядування, мусіла цілком підпасти польським впливам, що помічається в історії Литви в XVII й XVIII в. в. „Велике князівство“ Литовське після Люблинської „унії“ було тільки по назві „великим князівством“, в дійсності Литва з 1569 р. й до р. 1795 була провінцією унітарної Польсько-Литовської держави, з дуже широким самоврядуванням, але без автономії.

По Гадяцькому трактаті 1658 р. до Польсько-Литовської Річи Посполитої прилучалася й Україна під назвою „Великого Князівства Руського“. Ця назва дає звичайно українським історикам підставу казати, що Україна вступала в спілку з Польщею й Литвою, як окрема держава. Але, як ми знаємо назва „Великого Князівства“ ще не означає, що та країна, яка має це ім'я, є державою і Литва теж звалася „Великим Князівством“, а тим часом була не-автономною провінцією. А та обставина, що при складанні конституції „Великого Князівства Руського“ взірцем для нього було „Велике Князівство Литовське“, примушує нас не повторювати без попереднього правничого аналізу, загально прийнятого твердження, ніби Україна вступала в 1658 р. в Польсько-Литовсько-Українське об'єднання, як „окрема держава“.

По Гадяцькому трактаті, „Велике Князівство Руське“ повинно було мати: 1) одного спільного для Польщі, Литви й України монарха й 2) спільний с'їм; але, з другого боку, на Україні мали бути: 1) свої міністри, 2) свої фінанси, 3) своє військо й 4) свій, вибраний усіма станами Гетьман.

Порівнюючи Гадяцький трактат з Люблинським привилеєм (з поправкою Литовського Статуту 1588 р.), ми мусімо зазначити, що становище України супроти Польщі й Литви по Гадяцькому трактаті відрізнялося від становища Литви супроти Польщі тим, що Україна повинна була мати свого вибраного всіма станами Гетьмана; в усьому ж іншому об'єднання Укра-

їни з Польщею й Литвою було подібне до об'єднання Польсько-Литовського.

Яке мало бути становище Гетьмана на Україні, по Гадяцьким трактаті, не зовсім ясно. Вибирання Гетьмана всіма станами українського населення ніби свідчить про те, що Гетьманство українське повинно було мати загально-красевий, а не становий військовий характер; іншими словами, це нібито означає, що Гетьман Український мав бути головою всього краю, всієї України, а не тільки головою війська (як гетьмани в Польщі й Литві), але, з другого боку, в наслідок об'єднання з Польщею, безумовно, поширилися б на Україну суспільні форми, які були в той час у Польщі, й при яких шляхетство й міщанство, користаючись своїми привілеями, визволилися б з-під гетьманської влади, як би навіть і було зроблено поширення на них влади Гетьманської; „піддані“ селяне опинилися б під виключною владою своїх панів, які б знову на підставі своїх привілеїв не допускали б органи Гетьманської влади втручатися до їхніх стосунків з підданими; і, зрештою, під владою Гетьмана лишилося б тільки козацтво. Таким чином, при поширенні Польських суспільних відносин на Україну, влада Гетьмана, як голови держави, мусіла б зникнути, й тоді б правне становище „Великого Князівства Руського“ нічим не відрізнялося від становища „Великого Князівства Литовського“.

Але, як би ми навіть припустили, що Гадяцький трактат визнавав Гетьмана справжнім головою Української Землі, й що Гетьман удержався б на цьому становищі по переведенні в життя акту Польсько-Литовсько-Українського з'єднання,— навіть і в такому разі, маючи на увазі постанову Гадяцького трактату про спільний для Польщі, Литви та України сойм, ми повинні визнати, що Україна мала бути позбавлена Гадяцьким трактатом свого окремого праводавства, цеб-то мала перетворитися в провінцію спільної Польсько-Литовсько-Української Держави, в провінцію з широким самоврядуванням але без автономії.

Гадяцький трактат не знищував української державности, а тільки об'єднував її з державністю Литовсько-Польською. По Гадяцькому трактаті мала повстати потрійна Польсько-Литовсько-Українська Держава, подібна до потрійної Держави Литовсько-Українсько-Білоруської, яка існувала з кінця XIV в. й до XVI в.; але між цими двома потрійними державами була

очевидна різниця: в Українсько-Литовсько-Білоруській державі XV й 1-ої пол. XVI в.в. помічалася або перевага українсько-білоруського елемента над елементом литовським, або, принаймні, рівновага між ними; навпаки, не може бути сумніву, що в потрійній Державі Польсько-Литовсько-Українській перевагу б мав елемент польський, і Україна так само б підпала польським впливам, як і Литва.

Гадяцький трактат одягав Україну в блискучі шати „Великого Князівства Руського“, рівного своїми правами Королівству Польському, підносив дуже високо становище української шляхти, Української Православної Церкви й української науки, але занедбував інтереси цілої Нації й будучину української державности. І через те цей трактат викликав страшенне незадоволення серед широких мас Українського Народу й не міг бути переведений у життя. А сам творець Гадяцького Трактату Гетьман Іван Виговський примушений був у 1659 р. зректися гетьманства. Внутрішніми розрухами на Україні скористувалася Московщина, й московські війська окупували Лівобережну Україну. Зрештою, Україна в 1659 р. мусіла знову вступити під царську зверхність.

Нова російсько-українська умова (списана у Переяславі в 1659 р.), якою відновлялася зверхність московського царя над Україною, поширювала обсяг цієї зверхности, заводячи російських воєвод з неокресленими функціями, крім Києва, ще в п'яти найзначніших містах України, й т. ин. Але й ця умова не була переведена в життя, бо у викликаній цією умовою війні Росії та України з Польщею, російські війська понесли поразку, й це дало можливість Україні зробити нову спробу визволення з під царської зверхности. Натомість в 1660 р. було уложено умову з Поляками про об'єднання України з Польсько-Литовською державою. Цю Польсько-Українську умову, звичайно, вважають обкраяним у некорисний для України бік повторенням Гадяцького трактату. Але такий погляд не можна визнати цілком вірним: справді нова Польсько-Українська умова не давала Україні того блискучого становища, рівного становищу Польської „Корони“ (королівства польського), не йменувала України „великим князівством“, не дарувала деяких прав українській шляхті, Церкві й науці, які визнані були в Гадяцькому трактаті, й т. ин.; по новій умові Україна заступала не рівне з Польщею й Литвою місце, а друге—після

них, робилася залежною від них державою. Але в цьому може була навіть користь для України, бо при нових умовах українські суспільні стани не зливалися з суспільними станами польсько-литовськими, зберігалася загально-кравва влада Гетьмана (який лишався, таким чином, Головою Країни, а не самого війська), зберігалася окреме українське правodawство, одним словом, зберігалася окрема українська державність.

Але й нова Польсько-Українська умова не забезпечувала цілком інтересів українських народніх мас, передусім, українського селянства в Правобережній Україні, де повинно було відновитися, в наслідок умови 1660 р., польське шляхетське землеволодіння. Умова 1660 р., як і Гадяцький трактат 1658 р., хоч і в меншій мірі, був плодом старшинської політики. І через те вона теж викликала незадоволення серед народніх мас. З другого боку, Московщина теж намагалася перешкодити переведенню в життя Польсько-Української умови 1660 р. й знову накинути Україні царську зверхність. Це все викликало на Україні внутрішню боротьбу й війни й привело Гетьманську Україну до роз'єднання. В 1663 р. Лівобережна Україна вибрала собі Гетьмана окремо від України Правобережної; й, таким чином, Гетьманська Україна поділилася на дві держави.

V.

Після розпаду Гетьманської України на дві держави, Лівобережна Україна опинилася під зверхністю московською, а на Україні Правобережній намагалися перевести в життя умову 1660 р. Поляки й малочисельні українські прихильники польської зверхности; широкі ж маси населення неустанно й рішуче боролися з Поляками, й, зрештою, в 1665 р. Правобережна Україна визволилася з-під польської зверхности. Скоро після того Гетьманом Правобережної України вибраний був Петро Дорошенко, один із найславніших наших історичних діячів і найширших наших патріотів. В своїй політиці він ішов шляхами Гетьмана Богдана Хмельницького: як і Великий Богдан, Петро Дорошенко, зробившись Гетьманом, прикладав усі зусилля до утворення Великої Незалежної Об'єднаної Української Держави. Зміцнивши незалежно-державне становище Правобережної України, Гетьман Петро Дорошенко в 1668 р. об'єднав на короткий час під своєю владою також і Лівобережну Україну й навіть східню Слобожанщину. Здавалося,

що відроджується утворена в останній рік гетьманування Богдана Хмельницького Велика Незалежна Об'єднана Україна. Але змучена тяжкими попередніми війнами та внутрішньою боротьбою, стиснута з усіх боків колом ворожих сусідів, Українська Нація не змогла в цей раз утриматися на становищі об'єднаної незалежної держави.

Лівобережна Україна й Східня Слобожанщина, під натиском московських військ, дуже скоро вийшли з-під влади Гетьмана Дорошенка, та й на Правобережній Україні його влада захиталася через виступи де-яких авантюристів-демагогів, які робили спроби захопити Гетьманську булаву. Найзначнішим, отже й найшкідливішим з цих авантюристів-претендентів на Гетьманство був уманський полковник Михайло Ханенко, який віддавався знову під зверхність Польщі, щоб за її допомогою знищити Дорошенка. Гетьман Дорошенко спершу відбився був від Поляків і навіть почав був знову заходи до об'єднання всієї України; тільки тепер уже він не наважувався відразу дбати й про повну незалежність і про об'єднання Українських земель і визнав над Україною протекторат Туреччини, керуючись, безумовно, вірним поглядом, що віддалена й відмінна всім складом свого життя, Туреччина не зможе та й не схоче перетворювати свого протекторату над Україною в якийсь тісніший зв'язок, як це намагалися робити сусідні й найближче споріднені з Україною держави—Польська й Московська; з другого боку, вибитися згодом з-під турецького протекторату й цілком унезалежнити Україну було б, мабуть, значно легше, ніж визволитися з-під зверхності польської або московської. Але нові спроби Гетьмана Дорошенка не дали Україні бажаного об'єднання; навпаки, ці спроби підняли проти нього знову всіх його ворогів—Ханенка, Польщу, Москву та нового й дуже небезпечного ворога—Гетьмана Лівобережної України Самойловича. По двохлітній жорстокій війні (1674—1676 р.р.), яка до щенту зруйнувала Правобережжя, Дорошенко відмовився від Гетьманства, й Правобережна Україна була прилучена до Лівобережної під владою Гетьмана Самойловича; але Правобережна Україна в цей час уявляла з себе майже пустелю, бо людність, тікаючи від війни та руїни, покидала старі житла й переселилася на Україну Лівобережну й Слобідську.

Проте, навіть з-за спустошеної Правобережної України почала нову війну Туреччина, яка не дала в свій час допо-

моги Гетьманові Дорошенкові, але не хотіла відмовитися від зверхности над Правобережжям. Український Уряд Гетьмана Самойловича не вдержав Правобережної України й, зігнавши силоміць решту людности з Правобережжя на Україну Лівобережну, в 1678 р. залишив Правобережну Україну. Спустілий край проголошено було залежним від Турецького султана „Князівством Сарматським“ з князем Юриєм Хмельницьким на чолі, сином і наступником Великого Богдана. Але правління Юрія було таким жорстоким, що Турки його скинули з князювання й засудили на смерть, а „Князівство Сарматське“ об'єднали унією з князівством Молдавським, яке теж перебувало під турецькою зверхністю. Новий князь „Сарматії“ молдавський господар Дука робив заходи коло відбудування Правобережної України.

По Бахчисарайському трактаті з Росією, Туреччина викрися зверхности над Правобережною Україною й умовилася залишити її пустелею, зробивши з нею *res nullius*. Бахчисарайський трактат не здолав припинити заселення й відродження Правобережжя: життя вже зажеврило в Правобережній Україні, давні мешканці помалу почали вертатися до місць залишених, а часто й зруйнованих старих осель. Цим поворотним рухом скористався польський уряд, який почав допомагати заселенню й відбудуванню Правобережної України, взявши її під свою зверхність і опіку. За допомогою Польщі в 1680-их роках повстало на Правобережжі де-кільки протегованих Польщею українських невеликих країн або, як вони тоді звалися, „полків“; слово „полк“ уживалося в той час для означення не тільки військової, але й територіяльної одиниці: в Гетьманській Україні „полком“ звалася територіяльна частина держави, край, провінція, у Слобожанщині ж кожен „полк“, (принаймні, в перший період існування Слобідської України) був окремою державою; ті „полки“, що виникли на Правобережній Україні (Бегуславський, Корсунський, Побужський, Хвастівський) де-який час не були об'єднані поміж себе й були, таким чином, подібно до полків слобідсько-українських, не частинами Правобережно-Української Держави, а окремими невеликими державами. Найзначнішою з них була Хвастівщина, на чолі якої стояв „полковник“ Семен Палій. В 1689 р. Правобережно-Українські „полки“ об'єдналися під владою Палія й скинули з себе польську протекцію, а в 1704 р. приєдналися до Лівобережної України, заховуючи де-які риси одмінні від

лівобережно-українського ладу, та в тому ж році Гетьман Мазепа, усунув Семена Палія й безпосередньо підпорядкував ці „полки“ Гетьманській владі, знищивши їхні одміни. Але після поразки Гетьмана Мазепи та його спільників-Шведів, російський імператор Петро, розташувавши московські війська по Україні й міцно тримаючи всю Україну в своїх руках, силоміць перегнавши частину правобережно-українського населення на Лівобережну Україну, віддав Правобережжя Польщі, яка утворила тепер з правобережно-українських земель звичайні провінції. Таким чином, Правобережна Україна перестала жити державним життям.

Незрівняно спокійнішим, ніж на Правобережжі, було суспільно-політичне життя в XVII—XVIII віці на Україні Лівобережній; саме тому й переходили на Лівобережжя великі маси людности з Правобережної України. Звичайно, на Лівобережній Україні на протязі сторічного існування Лівобережно-Української Держави, відбувалися бурхливі події й значні зміни в її суспільно-політичному житті; але їх не можна навіть рівняти з жахливою руїною Правобережжя. Суспільно-політичні події й зміни на Лівобережній Україні в XVII—XVIII віці не виходять за межі звичайних явищ, які відбуваються в багатьох державах: бо, за рідкими винятками, в усіх державах що сторіччя відбуваються ті чи інші політичні кризи—революції, повстання, ґрунтовні реформи й т. ин., й часто ці кризи бувають навіть значно більші, ніж у Лівобережній Україні XVII—XVIII ст. Ці кризи майже завжди ускладнюються, а часом і викликаються через інтервенцію інших, сусідніх держав. У тих державах, які мають вигідніше географічне становище, які, нпр., відмежовані морем від інших країн (як Англія; Японія), суспільно-політичних криз менше й вони мають інший характер. Навпаки, по тих краях, у яких нема „природних кордонів“ (моря або високих гір), і які, разом з тим, посідають великі природні багатства й через те притягають до себе увагу своїх зажерливих сусідів, словом по тих краях, в життя яких постійно втручаються їхні сусіди, суспільно-політичні кризи бувають і глибші й довші. Правобережно-Українська Держава, в життя якої в другій половині XVIII-го та на початку XIX-го віку втручалися й Польща, й Московщина, й Крим, і Молдава, й Туреччина, саме через їхню інтервенцію,

зробилася ареною постійних політичних криз, боротьби, війн і, врешті, повної руїни.

Лівобережна Україна так само, як і Правобережна, звертала на себе увагу заздрих сусідів, і в її суспільно-політичне життя, хоч і в меншій мірі, теж втручалися сусідні держави (особливо її протекторка Московщина), викликаючи або роздмухуючи різні політичні кризи. Саме відокремлення Лівобережжя від Правобережної України, що знайшло свій вираз у виборах в 1663 р. окремого Гетьмана (Брюховецького), було переведене через інтервенцію Москви, яка негайно ж, по відокремленні Лівобережної України, зробила спробу безпосередньо підпорядкувати собі Лівобережжя: зроблені були спроби—посадити по всіх значних містах України московських воевод, передати цим воеводам збирання податків на Україні, підпорядкувати Українську Церкву Московській Церкві й т. ин. Але з тих заходів нічого не вийшло: Гетьман Брюховецький, який спершу вів москвофільську політику, скоро побачив загальне обурення українського народу (без різниці стану) його москвофільством і проголосив незалежність Лівобережної України від Москви. Після цього, на короткий час Лівобережна Україна з'єдналася була під владою Гетьмана Петра Дорошенка з Україною Правобережною, але притиснена московськими військами, мусіла знову відокремитися від Правобережжя, вибрати иншого Гетьмана (Многогрішного) й визнати московську зверхність, при чому було списано нову умову між Лівобережною Україною й Московщиною (в 1669 р., в Глухові), дуже близьку своїм змістом до другої Переяславської умови 1659 р. Ця умова з де-якими змінами відновлялася при виборах нових Гетьманів Лівобережної України—Івана Самойловича (в 1672 р.) та Івана Мазепи (в 1686 р.).

З часу Глухівської умови 1669 р., на протязі сорока літ, аж до катастрофи 1709 р., на Лівобережній Україні не було бурхливих подій. І в цей час робилися спроби викликати на Україні революцію, але ці спроби не мали успіху: Лівобережжя, очевидно, бажало відпочинку від попередніх бурь війни та спокійного державного й культурного розвитку. Уникаючи гострих конфліктів, Лівобережна Україна мусіла в своїх стосунках до царського уряду поступитися де-якими правами і зверхність царська над Лівобережною Україною за сорок років, базумовно, поширилася: 1) Лівобер. Україна, перш над усе, обмежувалася ступнево в своїй зовнішній політиці, 2) цар

засвоїв собі право карати Гетьманів засланням на Сибір, 3) царський уряд, поруч з Гетьманським Урядом, потверджував права на земельні маєтності української старшини, 4) по умові 1686 р., Гетьман позбавлявся права скидати старшину без дозволу царя, 5) Церква Українська з 1685 р. переходила з-під номінальної зверхності Царгородського патріярха під зверхність патріярха московського (але ще не тратила цілком своєї неповної „автокефалії“), і т. д. Але, з другого боку, відпочинок і спокій зміцнили Лівобережну Україну, сприяли її культурному розвиткові—матеріальному й духовному, й т. ин. На початку XVIII віку Гетьманський Уряд Лівобережної України почуває за собою вже велику силу, що особливо яскраво видно зі справи Правобережно-Українських „полків“: Правобережжя під цей час переходить під владу Гетьмана Лівобережної України Мазепи, цар (Петро I) домагається від Гетьмана, щоб той повернув Правобережні „полки“ під зверхність польського короля, але Гетьман не виконує царських бажань, а, навпаки, тісніш прилучає Правобережжя, заводить на ньому однаковий з Лівобережною Україною лад і т. д., і це ще в той час, коли неначе не тільки мови, а й гадки не могло бути про сепараційні заміри Гетьмана Мазепи, коли взаємини між Гетьманським і царським урядами вважалися як найкращими. Ця справа з Правобережжям (так само, як і невдача підпорядкування Лівобережної України московському урядові в адміністраційній та фінансовій справах за Гетьмана Брюховецького), яскраво свідчить, що зверхність царська над Гетьманською Україною, не зважаючи на поширення її обсягу, лишалася по суті зовнішньою, що між Україною та Росією до 1709 р. не було державно-правного зв'язку, хоч і робилися з боку московського уряду спроби усталення такого зв'язку.

У 1709 р. Гетьман Іван Мазепа, наслідуючи приклад Великого Богдана, вступив у спілку зі шведським королем, що воював під той час Росію, щоб за допомогою Швеції визволити Україну з-під російської зверхності. Але, замість повної незалежності, ця спілка привела Україну до жахливої катастрофи. Повна поразка шведського війська під Полтавою примусила Гетьмана Мазепу тікати з України. Побідник цар Петро опанував усю Україну, й з цього часу Україна аж до осені 1917 року перебувала вже не тільки під опікою чи зверхністю, а в безпосередній залежності від Росії; з цього часу російський уряд одержав змогу завести на Україні оподаткування,

натуральні повинности; з цього часу він починає насаджувати російське землеволодіння на українських землях, російську адміністрацію, й т. ин. Проте Україна в 1709 р. ще не втрачує своєї державности, бо й територія й населення її ще залишаються окремими від території й населення російських, на чолі України ще лишається вибраний самою ж Україною Гетьман, як Голова Держави, хоч влада його тепер значно обмежена, сфера тих справ, якими він керує без контролю, стає вузька; а, втім, царський уряд продовжує підтримувати зносини з Гетьманським Урядом, ніби-то як з урядом сторонньої держави, через „коллегию иностранных дел“ і т. д.

Зв'язок між Україною й Росією з 1709 р., очевидно, стає вже не міжнародньо-правним, а державно-правним: інакше кажучи, протекторат Росії над Україною перетворюється в сюзеренітет.

У 1721 р. російський уряд, користаючись зі свого блискучого міжнароднього становища після переможної війни зі Швецією, розташувавши по всій Україні російські війська, робить замах і на саме існування Української Держави: формально не знищуючи Гетьманської влади, російський уряд фактично ставить на чолі України „Малоросійську Колегію“ з шостою призначених членів (трьох Українців і трьох Росіян). По смерті Гетьмана Скоропадського (наступника Мазепи), яка сталася через місяць по оголошенні маніфесту про заведення „Малоросійської Колегії“, російський уряд затвердив Наказним Гетьманом, наміченого Гетьманом Скоропадським, Павла Полуботка. Але, коли Полуботок почав домагатися знищення „Малоросійської Колегії“, його було вкинуто до тюрми (в 1723 р.), де він і помер через кілька місяців.

Така політика російського уряду супроти України пояснюється тим, що Росія під цей час окупувала Україну своїми військами, а з другого, після перемоги над Швецією та полагодження інших справ зовнішньої політики, була певна, що ніяка держава не втручатиметься в російськи-українські стосунки. Але, як тільки зовнішньо-політична ситуація (в 1725 р.) почала мінятися, й Росії почала загрожувати війна з Туреччиною, яка б примусила російський уряд вивести значну кількість російського війська з України,—перед російським урядом повстало питання про необхідність ґрунтовної зміни політики супроти України: бо російському урядові було добре відомо, що „Маларосійська Колегія“ може управляти Україною

лише доти, доки Україна буде окупованою російським військом.

У 1725 р. війна не почалася, й тому стан військової окупації було продовжено. Але вже в 1727 р., рахуючись з надзвичайним загальним незадоволенням на Україні правлінням „Малоросійської Колегії“, російський уряд не наважився далі легковажити домаганнями України й скасував „Колегію“ та дозволив знову вибрати Гетьмана. В 1728 р. завдяки заходам нового Гетьмана (Данила Апостола), було уложено й опубліковано новий правний акт, нові „статті“ про права та правила „малоросійського“ народу, подібно до того, як це робилося при виборах Гетьманів у другій половині XVII сторіччя. Ці „статті“ відновляли українську державність у васальній залежності від Росії. Влада Гетьмана, на підставі цих статей, обмежувалася „співробітництвом“ „находящегося при нем російського міністра“, з яким Гетьман мусив постійно радитися (так само, як і зі старшиною), якому дозволено було приймати і розглядати скарги по де-яких справах і т. ин. Присутність такого „міністра“ вказує нам, що становище України супроти Росії по статтях 1728 р. прибрало типову форму васальної залежності, бо одною з характерних рис васальності вважається багатьма дослідниками присутність при особі голови васальної держави представника від сюзерена, з функціями мішаного характеру—дипломатичного, контрольного, дорадницького й т. ин.

В 1733 р. був нанесений другий раз удар українській державності: в цьому році помер Гетьман Данило Апостол, а по його смерті була відновлена „Малоросійська Колегія“. Але через десять років російський уряд знову змінив політику й висловив згоду на переведення виборів Гетьмана та скасування „Колегії“,—і в 1749 р. вибраний був Гетьман Кирило Розумовський, при якому (так само, як і при Гетьмані Данилі Апостолі) був призначений царським урядом представник-дорадник. Таким чином, знов ожила українська державність у васальній залежності від Росії, але знову на недовгий час. Блискучі успіхи Росії в зовнішній політиці в другій половині XVIII віку розв'язали руки російському урядові у відношеннях до тих країн, що перебували під опікою та в залежності від Росії: погромивши одних сусідів і забезпечивши спілку інших, Росія тепер уже без усяких хитань приступила до знищення державності й навіть автономії взятих нею під її протекцію Польщі та Криму, залежних від неї Лівобережної

України, Слобідських країн, Запорозького Війська, Донщини та инш. При цьому російський уряд не тільки руйнував державність Польщі, Українських земель, Донщини, Криму та инш., але намагався цілком обезсилити ці країни, внести повний розклад серед населення цих країн і винищити в ньому здатність до боротьби за визволення; а для цього російський уряд намагався, з одного боку, нейтралізувати або навіть перетягти на свій бік багатші, сильніші та освічені стани й класи ріжними привілеями та матеріяльними добрими, а, з другого боку, паралізувати можливість опору й навіть волю до громадської акції в станів і класів бідніших і менш освічених через позбавлення їх і матеріяльного добробуту, й освіти, й навіть людської гідності. Ця політика особливо яскраво проводилася на Українських землях, де російський уряд, з одного боку, надавав права російського „дворянства“, маєтності й право власності над „підданими“ селянами українській старшині, а, з другого боку, повертав у невольників великі маси українського селянства й навіть частини козацтва, обезсилював матеріяльно українське селянство, міщанство й козацтво оподаткуванням, військовими постанами, натуральними повинностями, й т. ин., руйнував українську школу, українські манастирі—осередки української культури, українську книжну продукцію й т. д., словом, усі прояви українського культурного життя, що передусім відбивалося на „нижчих“ верствах українського населення (бо „вищі“ верстви українські почали користатися школою, книжкою й часто навіть мовою російською, або французькою чи якоюсь иншою західньо-європейською). Російська політика мала свої наслідки—російському урядові, справді, вдалося нейтралізувати або, принаймні, ослабити вороже відношення до Росії та стреміння до національної самооборони в більшості української старшини, й придушити всякий вільний рух серед українського селянства, яке втратило й культурний вигляд, і матеріяльний добробут, і волю. До цього треба додати, що на Україні, як і раніш, розквартировані були російські війська.

У таких обставинах відбувалася інкорпорація Українських земель російською державою. В 1764 р. російський уряд примусив Гетьмана Кирила Розумовського зректися Гетьманської булави, після чого оповіщено було про скасування Гетьманства й на чолі України знову поставлено „Малоросійську Колегію“, внутрішня ж автономія Лівобережної України поки

що залишалася; але в 1781 р. знищено було й автономію та заведено на території Лівобережної України звичайний російський губерніяльний устрій. Таким чином, Україна втратила не тільки державність, але й автономію. Скасування автономії викликало на Україні велике незадоволення, але, кінець кінцем, це незадоволення вилилося в досить пасивні форми: обставини при яких відбувалося руйнування української державности, а потім і автономії, виключали можливість боротьби України за свою державність, розрахованої тільки на власні сили; Україна могла б зробити спробу визволитися тільки за допомогою інших держав; заходи в цьому напрямі робилися, нпр., українська старшина вела пертрактації в цьому напрямі з Пруським урядом у 1791 р., але з цих заходів нічого не вийшло, бо в той час, як ми вже казали, Росія утворила собі тривке міжнародне становище, вступивши в спілку з де-якими сусідніми державами, погромивши інших сусідів.

VI.

Майже одночасно з Гетьманською Україною, в середині ХVІІ віку, заснувалися на території сучасної Харківщини (й суміжної з нею частині Курщини) так звані „Слобідські полки“ — Сумський, Охтирський, Харківський, Салтівський і Балаклейський, перейменовані пізніше в Ізюмський; з них Салтівський „полк“ проіснував дуже недовго й прилучився до Харківського; Балаклейський—Ізюмський „полк“ теж був де-який час чи цілком чи почасти з'єднаний з Харківським. В південній частині теперішній Вороніжчини існував ще „полк“ Острогожський, але він заснувався при зовсім інших умовах і через те про нього слід говорити окремо.

Історія Слобідських „полків“ до наших днів лишається необробленою, особливо історія політична. Майже все, що написано досі по історії Слобожанщини, є тільки матеріалом для справжньої обробленої історії. Найбільше значіння для історії Слобідських „полків“ мають праці ак. Д. Багалія, який і взагалі найбільше писав по історії Слобожанщини, але ак. Багалій, згідно зі своїм історичним світоглядом, звертає найменшу увагу на політичний бік історії. В загальних курсах історії України про Слобідські „полки“ подаються тільки короткі, уривчасті відомості, часто не зовсім вірні, й, в усякому разі, невистарчаючі для того, щоб дати читачеві чи учневі більш менш певну уяву про політичну структуру Слобідських „полків“;

спеціальної ж правничої аналізи становища Слобідських країн, здається, не робилося ще зовсім.

Але така неувважність до минулого Слобожанщини нічим не може бути оправдана, бо Слобожанщина по кількості свого населення й по своїй простороні мало уступає Лівобережній Україні; в культурному житті України XVIII—XIX. віків Слобожанщина теж відігравала дуже видатну роль; досить зазначити, що з нею як найближче зв'язані були такі видатні українські діячі, письменники, вчені, як Гр. Сковорода, св. Йоасаф Горленко, П. Артемовський-Гулак, Г. Квітка, Я. Щоголів, Ол. Потебня, Б. Грінченко й чимало інших.

Слобідська Україна почала заселяватися як раз у середині XVII віку; перед тим територія слобідсько-українських „полків“ (за винятком Острогожського) уявляла з себе майже повну пустелю й була в більшій своїй частині міжнародньо-правному відношенні *res nullius*, тільки північно східні частини слобідсько-українських „полків“ *de jure* вважалися в посіданню московської держави, але фактично й ці частини (за винятком двох-трьох заснованих у них осель) не були підпорядковані нічийій владі.

Ці вільні землі заселяли, не питаючись нікого про дозвіл (бо й питатися було ні в кого), українські збігці з Правобережжя, тікаючи від безперестанної війни та руїни. На нові місця вони переносили той самий суспільно-політичний („козацький“) устрій, що поширювався майже по всій Україні; й засновані ними „полки“ були в своїй суспільно-політичній структурі ніби малими копіями Гетьманської України.

Заснувавшись у безпосередньому сусідстві з московською державою, Слобідські „полки“, цілком природньо, увійшли (але вже після свого оселення) в фактичні зносини з місцевими органами московського уряду, які малися в сусідніх московських провінціях, а далі—подібно до Гетьманської України—вступили під „високу руку“ московського царя, який визнав за ними приблизно ті ж права й вільності, або, інакше кажучи, приблизно той самий лад, що й за Гетьманською Україною. *)

До часів імператора Петра I, на чолі кожного з Слобідських „полків“ стояв власний—виборний або дідичний — полковник, влада якого в Слобідському краї відповідала владі

*) Таким чином зав'язалися стосунки з урядом московської держави всіх слобідських „полків“, окрім Острогожського, про який буде мова окремо.

Гетьмана в Україні Гетьманській. Як і Гетьманська Україна, Слобідські „полки“ в той час користалися давнішим власним правом, мали свою адміністрацію, свій суд, свій скарб і т. инш. Кордони територій Слобідських „полків“ були усталені, й населення, громадяне „полків“ так само відрізнялися від населення („подданных“) московської держави, як і населення України Гетьманської.

Якими правовими актами усталений був цей стан Слобідських країн, зокрема, якими актами були унормовані взаємини між московським царським урядом і Слобідськими країнами? Чи відбувалися при усталенні цього ладу й цих відносин якісь перетрактації? На це питання ми не можемо відповісти з певністю, але, в усякому разі, ми добре знаємо, що в „жалувальних грамотах“ московського царя до Слобідських „полків“, так само, як і в „жалувальній грамоті“ до Гетьманської України, визнається за ними право й під царською зверхністю користатися тим правом, тими вільностями, або як ми б сказали тепер, тією конституцією, що була ними вироблена давніш, ще перед тим, як вони вступили під царську зверхність.

Взаємини між Слобідськими країнами та московським урядом, принаймні, спершу в значній мірі укладалися по аналогії з тими взаєминами, що були між Гетьманською Україною та урядом московської держави. Взагалі, московський уряд у другій половині XVII віку підгоняв більш менш під один загальний тип свої відносини до всіх тих країв, що були в той час під царською зверхністю. Так, нпр., Острогожський „полк“ заснувався при умовах зовсім одмінних од тих, що були при заснуванні інших Слобідських „полків“, але московський уряд і до нього почав ставитися через де-який час майже так само, як до інших країн Слобожанщини. Нерешті, й на відносинах московського уряду до „Війська Донського“ можна простежити подекуди вплив тих відносин, які устальювалися між Москвою та Україною Гетьманською й Слобідською. Можна сказати, що в другій половині XVII сторіччя взаємні стосунки між Москвою та Гетьманською Україною зробилися ніби то зразком при полагожденні взаємин між московською державою й всіма країнами, що були під той час під царською зверхністю, хоч фактично зверхність царська була, безумовно, ширшою й помітнішою над Слобідськими країнами, Донщиною та инш., ніж над Гетьманською Україною.

Зрештою, прикладаючи прийнятий більшістю дослідників

державного права критерій державности до Слобідських країн, ми повинні визнати, що Слобідські „полки“—Сумський, Охтирський, Харківський та Балаклейсько-Ізюмський, яко країни з певною окресленою територією, певним індигенатом і зі своєю самотворчою владою власних (вибраних або дідичних) полковників і старшини,—до часів Петра I були державами. В мент свого заснування ці Слобідсько-Українські Держави були незалежними, й тільки згодом вступили під „високу руку“ — під зверхність московського царя. Метою цього вступу під парську зверхність було усталення військової спілки з Московщиною, необхідної для обох сторін при близькому сусідстві Татарів, та опіка й допомога Слобожанщині від царя, які впливали як висновок з їхньої військової спілки. Отже, спочатку взаємини між Москвою та Слобідськими „полками“ мали обмежуватися лише протекцією царською (опікою та допомогою) над „полками“. Коли ж царський уряд почав підпорядковувати Слобідські „полки“ (так само, як це він робив і у віношенні до України Гетьманської), це викликало на Слобідській Україні страшенне обурення, а в Харківському та Ізюмському „полках“ навіть повстання: ці „полки“, як ми згадували, на короткий час визволилися були з-під царської зверхности й вступили в спілку з Гетьманською Україною, яка в той час теж на недовгий проміжок часу здобула незалежність. Але незалежне існування об'єднаної Української Держави було недовгим, і скоро вона розпалася на складові частини,—й Слобідські „полки“ повернулися до свого попереднього стану.

За часів Петра I слобідсько-українську державність було зруйновано. Катастрофа 1709 р. нанесла страшний удар Україні Гетьманській і відбилася дуже негативно й на Україні Слобідській, хоч Слобідські „полки“ не мали ніякого відношення до акції Гетьмана Мазепи. Погром Гетьманської України, а перед тим погром Війська Донського в 1708 р. (яке поставало було проти Росії під проводом Булавина), дали видалення Запорозького Війська й, нарешті, згода з Туреччиною дали можливість урядові Петра I по своєму господарювати на Слобідській Україні. На чолі найзначнішого зі Слобідських „полків“—Харківського поставлено було російським урядом полковника-Росіянина (Куліковського); різні „привилеї“ полків було скасовано й т. инш. Далі, за часів цариці Анни й Бірона зроблено було замах навіть на самопорядкування Слобідських „полків“: всі вони були з'єднані, на чолі їх поставлено

призначену урядом Колегію, козацький устрій скасовано й т. ин. Але ці заходи російського уряду викликали таке страшенне незадоволення, що навіть уряд Анни й Бірона не наважився продовжувати свої експерименти над Слобожанщиною, й попередній устрій Слобідських „полків“ був відновлений. І тільки, за цариці Катерини II, в 1762—1763 р. р. зовсім перестали існувати Слобідські „полки“. Вони були першою офірою заборчої політики Катерини: слідом за ними знищено було Гетьманську Україну, Військо Запорозьке, Крим, Польщу й т. д.

Інкорпорація Слобожанщини Росією викликала велике незадоволення серед слобідсько-української людности, яке виявилось найбільш під час виборів до Катерининської Комісії, скликаної російським урядом для складання збірника російських законів у 1767 р.; але з огляду на загальні обставини (змальшовані вже нами вище), при яких відбувалася інкорпорація українських та інших земель Росією за Катерини, незадоволення слобідсько-українського населення (за винятком Острогожчини) залишилося пасивним.

Одмінне становище серед Слобідських „полків“ з самого свого заснування займав „полк“ Острогожський. В той час, як „полки“ Сумський, Охтирський, Харківський, Балаклейський повстали на території нікому непадвладній і пустельній (вільній, „слободній“), Острогожський „полк“ заснувався на терені, що належав і *de jure* й *de facto* московській державі; а через те заснування Острогожського „полку“ відбулося за згодою, за дозволом московських урядових інституцій; річ очевидна, що з перших кроків свого існування Острогожський „полк“ опинився був у безпосередній залежності від органів московського уряду. Але через де-який час, в міру того, як збільшується кількість українського населення Острогожчини, взаємини між Острогожським „полком“ і московським урядом змінилися. Через досить короткий час приплив українських збігців з Правобережжя привів до повної українізації Острогожчини: малочисленні московські оселі, засновані в ній попередю, зробилися непомітними серед української маси населення Острогожського краю. І, очевидно, саме через отсю українізацію Острогожчини, Московський уряд почав ставитися до Острогожського „полку“, як і до інших Слобідських „полків“ і визнав за Острогожським „полком“ такі ж самі права й вільности, як і за іншими Слобідськими „полками“; разом з тим,

Острогожський „полк“ визволився з залежності від місцевих органів московського уряду й перейшов, подібно до інших Слобідських „полків“ і Гетьманської України, під безпосередню зверхність московського царського уряду, який мав зносини зі Слобідськими краями, а в тім числі й з Острогожчиною через спеціальний „приказ“ (міністерство). Звичайно, й після цього, навіть з огляду на географічне положення Острогожського краю, який смугою врізується в терени, заселені Росіянами, фактично Острогожчина мусіла відчувати частіш і сильніш московську „зверхність“, ніж інші українські землі, що були під „високою рукою“ царя; але *de jure* Острогожчина була урівнена з іншими Слобідськими країнами.

До якої ж групи суспільно-політичних організацій належала Острогожчина? На перших кроках свого існування вона безумовно підлягала безпосередній контролі з боку місцевих органів московського уряду в усіх суспільно-політичних галузях життя; з другого боку, зверху кількість українського населення на Острогожчині була хоч може й більшою від числа російського населення, але й російська частина населення Острогожського краю в порівнянні до його української частини була досить значна; була вона цілком непідвладна „полковій“ владі; й таким чином, Острогожчина мала дві групи населення з ріжним устроєм і владою. Річ зрозуміла, що такий край не можна вважати державою. Але, з другого боку, Острогожський „полк“, як і інші Слобідські „полки“, мав свою власну владу (полковницьку й старшинську), до обсягу якої належали й адміністрація, й суд, і праводавство. Одним словом Острогожський „полк“ мав риси автономної організації.

Але згодом Острогожчина українізувалася, зробилася територією Острогожського „полку“; окремий індігенат Острогожського „полку“ існував з самого початку; нарешті, за владою Острогожського „полку“ признано було такі ж права, як і за владою інших Слобідських полків: отже, власна Острогожська (полковницько-старшинська) влада зробилася в певних сферах праводавства, адміністрації й суду (хай нешироких) самостійною та безконтрольною. Таким чином, Острогожчина зробилася дуже подібною до держави. І всеж таки з погляду тих дослідників державного права, які прикладають при виясненні питання про державний чи автономний характер країв історичний критерій і визнають державами тільки ті країни, які заснувалися на підставі власного, ніким

недарованого права, з цього погляду—Острогожчина ледве чи може бути визнана державою. Але, як ми зазначали, цей критерій не є правним (тільки сутоісторичним), не є він і послідовним і приводить часом до надзвичайно дивних висновків: краї з власною надзвичайно широкою праводавчою, адміністративною та судовою владою, краї майже незалежні, як, нпр., Канаду, Австралію та інші англійські „домініони“, як що користуватися цим критерієм, доводиться визнавати не державами, тільки автономними провінціями, тільки через те, що колись ці краї одержали свою конституцію чи хоч основу своєї конституції з рук уряду іншої держави; або краї з цілком однаковим суспільно-політичним ладом при користуванні цим критерієм доводиться залічувати до різних груп — одні до держав, інші до автономних країв, знов таки в залежності від того, чи була першооснова їхньої конституції вироблена ними самими чи подарована (октройована) їм іншою країною. Як раз приклад такої непослідовності історичного критерія державності становлять Слобідські „полки“: Острогожський „полк“ заснувався з „ласки“ московського уряду, інші Слобідські „полки“—з власної волі, самостійно; але згодом їхнє становище та їхні відносини до московського уряду *de jure* зробилися однаковими; тим часом, прикладаючи до Слобідських „полків“ історичний критерій державності, ми повинні визнати Острогожчину тільки автономним краєм, а інші Слобідські країни—державами.

Але, оскільки ми будемо користуватися при оцінці правного становища Острогожчини тільки правничими критеріями, ми повинні будемо вважати Острогожчину державою, що перебувала під зверхністю московського царя, так само, як і інші Слобідські країни. Коли ж ми не наважимося відкинути широко розповсюдженого серед дослідників державного права історичного критерія державності, ми примушені будемо дивитися на Острогожчину, як на автономну країну, дуже подібну до держави, як на країну з численними рисами держави.

За часів Петра І, нищителя державності залежних та опікованих ним держав, Острогожському „полкові“ був завданий удар у першу чергу; ще під час походу до Озова, Петро І почав втручатися в усі справи Острогожського „полку“; зрештою, за часів Петра І вільності Острогожського „полку“ були дуже скорочені. За часів Анни й Бірона Острогожчина,

разом з іншими Слобідськими країнами, втратила була на недовгий час не тільки риси державности, але й самопорядкування; але, скоро по тому, слобідсько-українське населення досягло від російського уряду відновлення попереднього устрою. За часів Катерини II (в 1762—3 р. р.) Острогожщина, як і інші Слобідські краї, втратила вже остаточно всі свої „вільности“, навіть самопорядкування. Повне прилучення Острогожщини до Росії викликало в ній, як і в інших українських землях, незадоволення, обурення, протести й т. ин. І, що надзвичайно цікаво, на Острогожчині незадоволення інкорпорацією виявилось не тільки в пасивній акції, не тільки у виступах її делегатів у Катерининській Комісії, скликаній у 1767 р., не тільки в дипломатичних спробах відшукати спільника серед інших держав, не тільки в складенні патріотичних творів (як, нпр., „Історія Русів“ Полетики), а навіть у повстанні, яке підняли острогожці в 1774 р., скориставшись тим, що в безпосередньому сусідстві вибухла „Пугачовщина“, яка притягнула увагу в той мент російського уряду. Але повстання це було ліквідовано, як тільки був припинений рух Пугачова.

VII.

Тим джерелом, з якого повстали Гетьманська Україна та Слобідські „полки“, було Військо Запорозьке. Воно існувало, поруч з Гетьманською Україною та Слобідськими країнами в XVII і XVIII віках, але заснувалось значно раніш. Тереном Війська Запорозького був степ Український, а на цьому степу з дуже давніх часів існували суспільні організації, громади або подібні до держав спілки, які цілком нагадують собою пізніше Військо Запорозьке; в цих громадах можна бачити початок запорозької козаччини. Ще в передтатарську добу існували в Українських степах громади бродників або берладників, які, очевидно, й були попередниками козаків. Проте, саме Запорозьке Козацьке Військо (в XVII віці) вважало себе (і вважалось іншими на Україні) наступником не бродницьких громад, а старої Української—Київської або „Руської“ (чи „Росської“) Держави, Держави „Великих Монарх“ Слега й Володимира.

От у яких словах висловлює цей погляд на Військо Запорозьке, нпр., Касіян Сакович у „Віршах на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного Гетьмана Войска его кор. милости Запорозкого“, написаних у 1622 р.

nyō 68kon (1986r)

PA

2172

РА 21(2)

В. ЗАІКНН

Лекції